قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخي ئەسەر — «ھۇدۇدۇلئالەم»

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

1892 ـ يىلى روسىيىلىك شەرقشۇناس تومانىسكىغا ئۇنىڭ پىرسىيىلىك دوستى گۇلىياگانى بۇخارادىكى كىتابپۇرۇشلاردىن سېتىۋالغان «ھۇدۇدۇلئالەم» («دۇنيادىكى چېگرا ـ پاسىللار تەپسىراتى») ناملىق پارس تىلىدا يېزىلغان بىر قولىيازما كىتابنى تەقدىم قىلغان. بۇ كىتاب تومانىسكى تەرىپىدىن دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇشتۇرۇلغان ھەمدە، رۇسچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىنگلىزچىغا ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى گۇزگان دېگەن جايدىكى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن ھىجرىيە 372 ـ يىلى (مىلادىيە 994 ـ يىلى) يېزىلىپ، شۇ جايدا قۇرۇلغان پارگون خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبۇھارىس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەدكە تەقدىم قىلىنغان.

تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، «ھۇدۇدۇلئالەم» ئەسلىدە ئىزاھلىق خەرىتىلەر توپلىمى بولۇپ، خەرىتىلىرى يوقىلىپ كېتىپ، ئىزاھلىرىلا ساقلىنىپ قالغان. ئاپتور بۇ كىتابتا، ئالدى بىلەن، ئۆزىنىڭ بىلگەنلىرىگە ئاساسەن، دۇنيانى دېڭىز ـ ئوكيان، ئارال، تاغ تىزمىسى، دەريا ۋە قۇملۇقلارغا ئايرىغان. ئۇ ئەينى زاماندا ئامېرىكا قىتئەسى ۋە ئاتلانتىك ئوكيانىنى بىلمىگەچكە، بۇ ھەقتە توختالمىغان، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن، دۇنيادىكى دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئەھۋالىنى شەرقتىن غەربكە رەتكە تۇرغۇزۇپ بايان قىلغان. مەسىلەن، 9 ـ بابتىن 11 ـ بابقىچە شەرقىي جەنۇبتىكى تۈرك قەبىلىلىرى (توققۇز ئوغۇز، ياغما، قارلۇق، چىگىل، تۈرگەش) گە دائىر ئەھۋاللار؛ 18 ـ بابتىن 22 ـ بابقىچە غەربىي جەنۇبتىكى تۈرك قەبىلىلىرى (ئىچكىن، غۇز، پېچەنەك، قىپچاق، ماجار) گە دائىر ئەھۋاللار؛ 23 ـ بابتىن 26 ـ بابقىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋەرائۇننەھر (ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلار)، خۇراسان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا دائىر ئەھۋاللار ھەققىدە توختالغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بابلاردا پىرسىيە (ئىران) نىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرى، ئىراق، ئەزەربەيجان، ئەرمىنىيە، ئەرەبىستان، سۇرىيە، شىمالىي ئافرىقا، ئىسپانىيە ۋە ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى) ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. ئاخىرىدا شەرقىي ئافرىقا بىلەن سۇدانغا ئائىت ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. ئاپتور ھەر بىر دۆلەت ياكى رايون ھەققىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ تۆت تەرىپىدىكى چېگرىسى ۋە ئومۇمىي ئەھۋالى، ئۇنىڭدىكى ئۆلكە، شەھەرلەر ۋە جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، مىللەتلىرى، بايلىقى، مەنزىرىسى ھەم شۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىق ئەھۋاللارنى تونۇشتۇرغان.

ئاپتور بۇ كىتابنى «ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئەسلىمىلىرىگە ئاساسەن يازغان» لىقىنى ئەسكەرتكەن. ئەمما ئۇ ئۆز كىتابىدا يۇنان ئالىملىرىدىن ئارىستوتېل بىلەن پىتولېمىيلا تىلغا ئېلىپ، باشقا ئالىملار ۋە پايدىلانغان

ماتېرىيال مەنبەسى ئۈستىدە ئىزدىنىش ئاچمىغان. ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، ئاپتور بۇ كىتابنى ئاساسەن IX، X ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى ۋە سەيياھلىرىنىڭ نەتىجىلىرى ھەم ساياھەت خاتىرىلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان.

بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى X ئەسىردە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز كىتابىدا شۇ چاغدىكى جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كىتاب شىنجاڭ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخ - جۇغراپىيىسىگە ئائىت ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىشتا بىرنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاپتور خۇراساندىكى گۆزگان دېگەن جايدىن بولغاچقا، كىتابتا خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە دائىر ئەھۋاللار بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئاپتور سامانىيلار خانلىقى (999 - يىلى قاراخانىلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان) نىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خانلىققا ئائىت ئەھۋاللارنى بايان قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مەسىلەن، شۇ چاغدا بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى بۇخارا ئىكەنلىكى، بۇ خانلىقنىڭ خان جەمەتى پىرسىيىدىكى سامانىيلار خانلىقىنىڭ بۈيۈك سەركەردىسى بەھرام چۇساينىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى. پەرغانە، ئىلاق، تاشكەنت، خۇشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ ئۆزىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى (چېگرا رايون ۋالىيسى) بارلىقى؛ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىي، ھەتتا كابۇل دەرياسى بويلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تېخى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانلىقى؛ كابۇلنىڭ ئاھالىسى مۇسۇلمانلار ۋە ھىندىلاردىن تەركىب تاپقانلىقى، ھىندىلارنىڭ ئىبادەتخانىسى بارلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن، ھەمدە ماۋەرائۇننەھرنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان سەمەرقەنت شەھىرىدە نۇرغۇن مانى مۇخلىسلىرى ۋە مانى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بارلىقى. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىكىلەرنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان.

بۇ كىتابتا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپاندىن ئىسسىق كۆلگىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغانلىقى، قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان جايلاردا توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ ياشايدىغانلىقى، كىنگىت (قارا شەھەر) دىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۆز باشلىقىنى يابغۇ دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدىمۇ ياغما قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى خۇراسان، ماۋەرائۇننەھرگە دائىر خاتىرىلەردە يالغۇز سامانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى بايان قىلىنىپلا قالماي، بەلكى بۇ خانلىقنىڭ قوشنا رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. سامانىيلار خانلىقى پارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر تەرىپىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغان ئاخىرقى خانلىق بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە قوشنا بولغان رايونلارغا سودا ۋە ئۇرۇش يولى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. بۇ خانلىق 999 - يىلى قاراخانىيلارنىڭ خاقانلىرىدىن ئارسلان ئىلىك ناسىر ئىبنى ئېلى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئافغانىستاندا قۇرۇلغان غەزنە خانلىقى بىلەن بىرلىكتە، ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلىپ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋالغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دە بېرىلگەن مەلۇماتلارنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، بىز ئۇنى ئىلمىزنىڭ تارىخنامىلىرى ۋە غەرب سەيياھلىرىنىڭ ساياھەتنامىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئەستايىدىل تەتقىق قىلساق، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (يەنى VII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە) دىكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ۋە ئۇ يەردە ياشىغان مىللەت، قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ئەھۋاللارنى تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشىنەلەيمىز.

بىرىنچى باب
مۇقەددىمە

بىز بەختىيارلىق، خۇرسەنلىك ئىلكىدە ئاللا تائالاغا ھەمدۇ سانا ئوقۇيمىز، ھەممىگە قابىل، مەڭگۈلۈك، دۇنيانىڭ ياراتقۇچىسىغا رەھمەت ئېيتىمىز. ئاللا تائالا بولسا بارلىق مۇشكۇلاتلارنىڭ ئاسان قىلغۇچىسىدۇر. ئاللا ئىگەم بەندىلىرىنى توغرا يولغا باشلايدۇ. ئۇ ھەر خىل ھېكمەتلەر ئارقىلىق ئۆزىنى بىلدۈرىدۇ[1]. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەرگە مەدھىيە ئوقۇيمىز!

ئادىل ھۆكۈمدار، مۆمىنلەرنىڭ يولباشچىسى خەلىپە (ئاللا ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلسۇن) نىڭ تەۋسىيىسى بىلەن دۇنيادىكى كىشىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان پادىشاھ ئوبۇل خارىس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد[2] نىڭ شۆھرىتى، غەلىبىسى ۋە قۇدرىتى بىلەن، شۇنداقلا ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە خەلق پاراۋان بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز پەيغەمبىرىمىز (ئاللا ئۇنىڭغا بەخت ئاتا قىلسۇن) ھىجرەت قىلغاندىن كېيىنكى 372 ـ يىلدىن[3] باشلاپ بۇ جۇغراپىيە كىتابىنى يېزىشقا كىرىشتۇق. مەزكۇر كىتابتا، بىز يەر شارىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ۋە چەك ـ چېگرالىرى، تېرىلغۇ يەر ۋە چۆل ـ جەزىرىلەرنىڭ كۆلىمىنى تونۇشتۇرىمىز ھەم شۇنداقلا ئىلگىرى كىشىلەرگە مەلۇم بولغان دۇنيادىكى بارلىق رايونلار ۋە خانلىقلار، بۇ خانلىقلاردىكى ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ ھازىرقى خانلىرىنىڭ مىجەز ـ خۇلقى ۋە ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىمۇ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

بىز دۇنيادىكى بارلىق رايونلار توغرىسىدا توختىلىمىز. بۇ رايونلار توغرىسىدىكى ماتېرىياللار ئىلگىرىكى پېشقەدەملەرنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئەۋلىيالارنىڭ ئەسلىمىلىرىدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇ رايونلارنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى، مەنزىرىلىك جايلىرىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى، بايلىقى ۋە ئاھالىسىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى، ھەم ھەر بىر رايوننىڭ تاغ ـ ئېدىرلىرى، دەريا ـ ئېقىنلىرى، دېڭىز ـ ئوكيانلىرى، قۇملۇقلىرىنىڭ جايلىشىشى ۋە ماددىي مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق تەپسىلاتلار بار.

بىز پۈتۈن دۇنيادىكى دېڭىز ـ ئوكيانلارنىڭ جايلىشىشى، كەڭ ـ تارلىقى، دېڭىز قولتۇقى، كۆللەر ۋە دېڭىزلاردىكى ماددىي مەھسۇلاتلارنى؛ بارلىق چوڭ ئاراللارنى، ئېتىزلىق ۋە باياۋانلارنى، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە باشقا ماددىي مەھسۇلاتلىرىنى ھەم شۇنداقلا دۇنيادىكى بارلىق مۇھىم تاغ ـ ئېدىرلارنى ۋە خىلمۇ خىل مەدەنلەرنى، ھايۋاناتنىمۇ تونۇشتۇرىمىز.

بىز يەنە دۇنيادىكى بارلىق چوڭ دەريالارنى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسى ھەم دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزىنى، دېھقانچىلىق قىلىشتا دەريا سۈيىنىڭ رولى، بولۇپمۇ ئۇنىڭدا كېمە بىلەن قاتنىغىلى بولىدىغانلىقىنى (بىز چوڭ دەريالارنى دېمەكچى، چۈنكى كىچىك دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس) تونۇشتۇرىمىز.

بىز يەنە دۇنيادىكى داڭلىق قۇملۇقلارنى ھەم ئۇنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىنىمۇ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئىككىنچى باب

يەر شارىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى ۋە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى

1. يەر شارى بىر شار جىسىم، ئەتراپىنى ئاسمان ئوراپ تۇرىدۇ، ئىككى قۇتۇپى بولۇپ ئۇز ئوقىدا ئايلىنىدۇ، بىرى شىمالىي قۇتۇپ، بىرى جەنۇبىي قۇتۇپ.

2. ئەگەر ھەر قانداق شار جىسىمدا، توغرا بولغان بۇلۇڭ گرادۇسى بولسىلا ئىككى چەمبەرگە ئايرىلىدۇ ۋە بۇ شار جىسىمنى تۆت بۆلەككە بۆلگىلى بولىدۇ، يەر شارىنىمۇ ئوخشاشلا ئىككى چەمبەر تۆت قىسىمغا ئايرىيدۇ. بىر چەمبەر ئۇپۇق سىزىقى، يەنە بىرى ئېكۋاتور دېيىلىدۇ. ئۇپۇق سىزىقى شەرقىي قىسىمدىن باشلىنىپ، جەنۇبىي قۇتۇپتىكى ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ يېنىدىن ئۆتىدۇ؛ كېيىن غەربىي قىسىم ئارقىلىق يەنە شەرققە قايتىپ كېلىدۇ. ئۇپۇق سىزىقى يەر شارىنى كۆرگىلى بولىدىغان ئادەم ئولتۇراقلاشقان يېرىمى بىلەن، كۆرگىلى بولمايدىغان يەنە بىر يېرىمىغا بۆلىدۇ. ئېكۋاتور بويلاپ ئىككى قۇتۇپ (ئارىلىقى ئوخشاش) قا ئەڭ يىراق بولغان بىر سىزىق، يەر شارىنىڭ ئوتتۇرىسى ئارقىلىق، شەرقىي قىسىم يېنىدىكى رايوندىن بىۋاسىتە غەربكە كېلىپ، داۋاملىق ئالغا قاراپ سوزۇلۇپ، يەنە شەرقىي قىسىمغا قايتىپ كېلىدۇ.

3. شىمالىي يېرىم شارنىڭ بۇ بىر تەرىپىدە، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايون ئېكۋاتور بىلەن تۇتاشقان رايونلارغا جايلاشقان. جەنۇبىي يېرىم شارنىڭ بۇ بىر تەرىپىدىمۇ، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايون ئېكۋاتور بىلەن تۇتاشقان رايونلارغا جايلاشقان. شىمالىي قىسىمدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ كۆلىمى كەڭلىكى °63، ئۇزۇنلۇقى °180، چۈنكى يەر شارنىڭ بىر قېتىم ئايلىنىشى °360. جەنۇبىي قىسىمدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشقان رايوننىڭ كۆلىمى كەڭلىكى °17، ئۇزۇنلۇقى °180. بۇ ئىككى رايوننىڭ ئومۇمىي كۆلىمى يەر شارى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ توققۇزدىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. دۇنيادىكى بارلىق شەھەرلەر، ھەر قايسى خاندانلىقلار، دېڭىز - ئوكيان، تاغ - داللار، دەريا ئېقىنلار ھەم ھايۋانات ۋە بېلىقلارنىڭ ھەممىسى بىز كۆرسەتكەن يۇقىرىقى توققۇزدىن بىر قىسىم رايونلارغا جايلاشقان.

4. شەرقىي قىسىمدىكى ئەڭ يىراق شەھەر جۇڭگو پايتەختى خۇمدان (khumdan) [4]، يېشىل دېڭىزنىڭ ياقىسىغا[5] جايلاشقان. يۇنانلىقلار يېشىل دېڭىزنى شەرقىي ئوكيان[6] دەپ ئاتايدۇ، ئەرەبلەر بولسا يېشىل دېڭىز دەپ ئاتايدۇ. ئارستوتېل «ھاۋارايى ئىلمى» دېگەن كىتابىدا، شىمالىي دېڭىز ئۇپۇق سىزىقىغا ئوخشاش يەر شارىنى ئايلىنىدۇ، بۇ دېڭىزدا كېمىلەر قاتنىمايدۇ، ھېچكىم بۇ دېڭىزنى كېسىپ ئۆتۈپ باقمىغان ھەم بۇ دېڭىزنىڭ قىرغىقىنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. ھەر بىر ئاھالە رايونلىرىنىڭ چېتىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ دېڭىزنى كۆرەلەيدۇ، لېكىن كېمە بىلەن كېسىپ ئۆتەلمەيدۇ، پەقەت ئاھالە رايونلىرىغا يىراق بولمىغان دېڭىز ۋادىلىرىدىلا قاتنىغىلى بولىدۇ، دېيىلگەن.

غەربتىكى ئەڭ يىراق جاي سۇسەل ئەقسا ((Sus al—Agsa، يىراقتىكى سۇس) [7] دېيىلىدۇ، غەربىي ئوكياننىڭ دېڭىز ياقىسىغا جايلاشقان. بۇ دېڭىزنىڭ سۈيى بىلەن شەرقىي ئوكياننىڭ سۈيىنىڭ رەڭگى، تەمى ئىنتايىن ئوخشىشىدۇ. ئوخشاشلا، غەربىي قىسىمدىكى ھەر بىر ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار، شىمال ۋە جەنۇب بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دېڭىز بىلەن قوشنا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانلار بۇ دېڭىزدا كېمە

بىلەن قاتنايدۇ.

شۇڭلاشقا، كىشىلەر بۇ ئىككى دېڭىزنىڭ ئوخشاشلىقىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى دېڭىز ئەمەلىيەتتە بىر گەۋدە، ئىككى قۇتۇپ ئارقىلىق شەرق ۋە غەربتىن يەر شارىنى ئايلىنىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ دېڭىزنىڭ ئايرىپ تۇرۇشى سەۋەبىدىن، كىشىلەر يەر شارىنىڭ يەنە بىر تەرىپىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز قالغان.

5. يەر شارىنىڭ بۇ بىر تەرىپىدىكى ئېكۋاتور دائىرىسىدىن «چولڭ دېڭىز»[8] ئۆتىدۇ، ئېكۋاتورنىڭ شىمالىدا، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار 63° قىچە سوزۇلۇپ، يەنە شىمالغا قاراپ بىۋاستە شىمالىي قۇتۇپقا تۇتىشىدۇ. قاتتىق سوغۇق بولغانلىقتىن، هايۋانات ھەرگىز ياشىيالمايدۇ.

ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىنىڭ كۆپ قىسمى دېڭىز بولۇپلا قالماي، يەنە هاۋاسىمۇ ئىنتايىن ئىسسىق. بۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر مەسىلەن، زەنگىلەر، (赞格人) ھەبەشلەر (阿比西尼亚人)نىڭ ھەممىسى ئىنتايىن ياۋايى. يەنە جەنۇبقا قاراپ بىۋاستە جەنۇبىي قۇتۇپ رايونىغا بارغىلى بولىدۇ. بۇ يەرلەر پىژغىرىم ئىسسىق بولۇپ، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشمىغان.

ئۈچىنچى باب

دېڭىز ـ ئوكيانلار ۋە دېڭىز قولتۇقلىرىنىڭ ئورنى

1. يېشىل دېڭىز، بىز شەرقىي دېڭىز دەپ ئاتىغان، ئىلگىرى بىلىدىغان دېڭىز. بۇ دېڭىز جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق ئېتىزلىقلىرىدىن ئەڭ يىراق بولغان ئېكۋاتورغا قەدەر سوزۇلۇپ، ۋاقۋاق ئارىلى (Waqwaq)[9] ۋە ۋاقۋاقلىقلار رايونى ئارقىلىق جۇڭگو (Chinistan)، خاككاس ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ دېڭىزدا دېڭىز قولتۇقى يوق.

2. غەربىي ئوكيان[10]، ئىلگىرى بىز بىلىدىغان بۇ دېڭىزنىڭ دېڭىز قىرغاق لىنىيىسى سۇدان دۆلىتى ــ ماگلاب (马格里布)[11] ۋە سۇسەل ئەقسا دۆلىتىنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىلىرىدىن باشلىنىپ، رۇم[12] دېڭىز بوغۇزى ئارقىلىق، رۇم (Rum)[13] ۋە ساكلاب (Saqlab)[14] دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغىچە ۋە تۇلى[15] ئارىلىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ دېڭىزدىكى دېڭىز بوغۇزى[16] بىلەن رۇم دېڭىزى تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

3. يەنە بىر ئوكيان «ئۇلۇغ دېڭىز»[17] دېيىلىدۇ. بۇ دېڭىزنىڭ شەرق تەرىپى شەرقىي ئوكيان بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، ئېكۋاتورنىڭ ئۆچتىن بىر قىسمى مۇشۇ دېڭىزنى ئوراپ تۇرىدۇ. باشقا شىمالىي دېڭىزنىڭ قىرغاقلىرى جۇڭگو (تايلاند) دۆلىتىدىن باشلىنىپ، هىندىستان ۋە سىندى، چىرمان، پارس، كۆچىستان، سايمارا (Saymara) (ئەسلى مەنبەدىمۇ مۇشۇنداق) قاتارلىق جايلاردىن ئايلىنىپ ئۆتىدۇ[18]. ئۇنىڭدىن باشقا جەنۇبىي دېڭىز قىرغاقلىرى جەبەل ئەل ـ تائىن (jabal al—ta'in)[19]دىن باشلىنىپ، زەبەج (Zabaj)[20] دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، زەڭگىستان[21] ۋە ھەبەشكە يېتىپ بارىدۇ. بۇ دېڭىزنىڭ غەربىي ئۇچى ھەر بىر ئەرەب دۆلىتىنىڭ دېڭىز قولتۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ.

بۇ دېڭىزدا بەش دېڭىز قولتۇقى بار: بىرىنچىسى، بەربەر (Barbari)[22] دېڭىز قولتۇقى ــ بۇ دېڭىز قولتۇقى ھەبەشتىن باشلىنىپ، غەربتە سۇدانغا يېتىپ بارىدۇ. ئىككىنچى، ئەرەب قولتۇقى[23] ــ بەربەر قولتۇقى بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، شىمالغا قاراپ

مىسىر چېگرىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بارغانسېرى تارىيىپ، ئەڭ ئاخىرى بىر ئىنگلىز مىلى كەڭلىكتە قالىدۇ. بۇ يەنە ئەيلا (Ila ياكى Ayla) ياكى قۇلزۇم (QULZUM) مۇ دېيىلىدۇ. ئۈچىنچى، ئىراق[24] قولتۇقى - بۇ قولتۇق پارس چېگرىسىدىن باشلىنىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ، بىۋاستە ئۇنىڭ بىلەن ئەيلا قولتۇقى ئارىلىقىدىكى تېز ماڭار ئۆگىگە مىنىپ 60 مەنزىل يىراقلىقىچە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. ئەرەب زېمىنىنىڭ ھەممىسى ئەيلا قولتۇقى بىلەن ئىراق قولتۇقى ئارىسىغا جايلاشقان. تۆتىنچىسى، پارس قولتۇقى[25] ـــ پارس چېگرىسىدىن باشلىنىپ، دېڭىز قولتۇقىنىڭ نىسبەتەن تار جايىدىن ئۆتۈپ سىندى (信德) چېگرىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بەشىنچى، ھىندى قولتۇقى[26] ـــ ئۇ ھىندىستاندىن باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ مېڭىپ يەنە بىر دېڭىز قولتۇقىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

«ئۇلۇغ دېڭىز» نىڭ ھەر قايسى قىسىملىرى ۋەئۇنىڭغا قوشنا بولغان شەھەر - بازارلار بىلەن دۆلەتلەرنىڭ ناملىرى، مەسىلەن، پارس دېڭىزى، بەسرە (Basra) دېڭىزى، ئۇممان دېڭىزى، زەڭگىستان دېڭىزى، ھىندى دېڭىزى قاتارلىقلار. بۇ دېڭىزلاردىن بىر قاتار قىممەتلىك دېڭىز مەھسۇلاتلىرى چىقىدۇ. ئۇزۇنلۇقى سەككىز مىڭ دېڭىز مىلى، كەڭلىكى ھەر قايسى جايلىرىنىڭ ئوخشاش ئەمەس. قۇلزۇم دېڭىز قىرغاقلىرىدىن جۇڭگو دېڭىز قىرغاقلىرىغا بارغىلى بولىدۇ. بۇ دېڭىزدا ئىككى قېتىم كېچە - كۈندۈز بوران - چاپقۇن بولىدۇ. دولقۇن كۆتۈرۈلگەندە دېڭىز سۈيىنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، دولقۇن پەسەيگەندە سۇ ئورنى تۆۋەنلەيدۇ. باشقا دېڭىزلاردا بوران - چاپقۇن بولمايدۇ.

4. يەنە بىر دېڭىز بولسا غەربتىكى رۇم دېڭىزى[27] بۇ دېڭىزنىڭ شەكلى كۇنۇسقا ئوخشايدۇ. غەربتە غەربىي ئوكيان بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، شىمالىي قىرغىقىدا ئىسپانىيە (Andalus)، فرانكلار دۆلىتى (Ifranja) ۋە رۇمىيان (Rumiyan)؛ شەرقىي قىرغىقىدا ئەرمىنىيىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى[28] ۋە رۇمنىڭ بەلۇم رايونلىرى؛ جەنۇبىي قىرغىقىدا سۇرىيە، مىسىر، ئالجىر (阿非利加) ۋە تەنجىر (Tangier) نىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى بار. بۇ دېڭىزدا ئىككى دېڭىز بوغۇزى بار، بىرى ئۇلۇغ ئوكيان بىلەن تۇتىشىدۇ، يەنە بىر دېڭىز بوغۇزى خۇددى دەريا ئېقىنىدەك رۇم دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كونىستانتىن قەلئەسىنى ئايلىنىپ، كاسپىي دېڭىزى (达格鲁吉海) غا يېتىپ بارىدۇ. باشقا دېڭىزلاردا بۇ دېڭىزغا ئوخشاش بۇنداق ئەتراپى گۈللەنگەن رايونلار يوق. بۇ دېڭىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 مىڭ ئىنگلىز مىلى بولۇپ، كەڭلىكى ئوخشاش ئەمەس. كونىستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى تۆت ئىنگلىز مىلى بولۇپ، غەربتىكى دېڭىز بوغۇزىنىڭ ئەڭ تار يېرىنىڭ ئون ھەسسىسىگە توغرا كەلگەچكە، بۇ قاتتىن نېرىقى قاتنى[29] كۆرگىلى بولىدۇ.

5. كاسپىي دېڭىزى (可萨海)[30]، شەرقىدە بىر قۇملۇق بار، ئوغۇزلار (Ghuz) ۋە خارەزم بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شىمالدا ئوغۇز ۋە بىر قىسىم كاسپىلىقلار بىلەن قوشنا؛ غەربىدە كاسپىي ۋە ئەزەربەيجاننىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى بار؛ جەنۇبىدا گىلان (Gilan)، دايلامان (Daylaman)، توباستان ۋە گۇرگانلارنىڭ ھەر قايسى شەھەر بازارلىرى بار، بۇ دېڭىزدا دېڭىز بوغۇزى يوق، ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 400 يول[31] كېلىدۇ. پەقەت بېلىقلا چىقىدۇ.

6. گىروزىيە (Gurziyan) دېڭىزى، بونتوس دېڭىزى (Bontos ؛ قارا دېڭىزنى كۆرسىتىدۇ) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرقىي قىرغىقى ئالان (Al—Lan) بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛

شىمالىي قىرغىقى پېچېنەكلەر، كاسپىلىقلار، مىرۋاتلار[32]، بۇلغارلار، ساجىسلار ئېگىلىگەن رايون؛ غەربىي قىرغىقى بۇرجانلار (Burjan) [33] دۆلىتى؛ جەنۇبىي قىرغىقى رۇم دۆلىتى. بۇ دېڭىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1300 ئىنگلىز مىلى، كەڭلىكى 350 ئىنگلىز مىلى.

7. يەنە بىرى خارەزم دېڭىزى[34]، خارەزم (شەھىرى) نىڭ غەربىي شىمالىدىن 40 يول يىراقلىقتا، ئەتراپىنىڭ ھەممىسى ئوغۇزلارنىڭ يېرى. بۇ دېڭىزنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 يول كېلىدۇ.

يۇقىرىقى يەتتە دېڭىزدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان كۆللەر، تاتلىق سۇلۇق كۆللەر ۋە تۇزلۇق كۆللەر بار.

تۇزلۇق كۆلدىن 11ى بار: 8. بىرىنچىسى بولسا مېئوتىس كۆلى (Mawts, maeotis، ياسۇ دېڭىزنى[35] كۆرسىتىدۇ) بولۇپ، ساجىسلارنىڭ ئەڭ شىمالى تەرىپىدە. ئۇزۇنلۇقى 200 يول، كەڭلىكى 300 يول. گرۇزىيە دېڭىزى بىلەن بىر دېڭىز بوغۇزى ئارقىلىق تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئارقا تەرەپتە يەنە بىر دېڭىز بوغۇزى ئارقىلىق غەربىي ئوكيان بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ[36]. مېئوتىس كۆلىنىڭ ئەتراپى قاقاسلىق. 9. ئىككىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا ئەرمىنىيىنىڭ كابزان (Kabvdhah) [37] كۆلى. ئۇزۇنلۇقى 50 يول، كەڭلىكى 30 يول. كابزان كەنتى مۇشۇ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا، كۆل ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان. كۆل سۈيى تۇزلۇق بولغانلىقتىن كۆلدە، ئۇچەي قۇرت تىپىدىكىلەردىن باشقا جانلىقلار يوق. 10. ئۈچىنچىسى بولسا، سۇرىيىدىكى ئۆلۈك دېڭىز. سۈيى ئاچچىق بولغانلىقتىن، كۆلدە جانلىقلار يوق. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۈچ كۈنلۈك يول، كەڭلىكى ئىككى كۈنلۈك يول، 11. تۆتىنچىسى بولسا رۇمدىكى ناۋىتا (Nawyta) [38] كۆلى. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۈچ كۈنلۈك يول، كەڭلىكى ئىككى كۈنلۈك يول، تۆت ئەتراپىدا ئادەم ئولتۇراقلاشقان رايونلار بار. كۆلدە نۇرغۇن بېلىقلار بار. 12. بەشىنچى تۇزلۇق كۆلمۇ رۇمدا بولۇپ، مىمات (Mymaty , smaty?) [39] كۆلى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئۈچ كۈنلۈك يول، كەڭلىكى بىر كۈنلۈك يول. ئەتراپىدا ئادەم ئولتۇراقلاشقان. كۆلدە كۆپ مىقداردا بېلىق، يەنە ئېيتىشلارغا قارىغاندا سۇ ئېتىمۇ بار. 13. ئالتىنچىسى بولسا پېرسىيىدىكى يۇن (yun) كۆلى بولۇپ، كارزۇن (Kazrun) [40] غا يېقىن. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 يول، كەڭلىكى 8 يول كېلىدۇ. ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان رايون بار. بۇ كۆلدىن نۇرغۇنلىغان مەھسۇلاتلار چىقىدۇ. 14. يەتتىنچىسى بولسا پېرسىيىدىكى بەسفەخرى (Basfahri, basafuya) [41] كۆلى بولۇپ، شىرازغا يېقىن. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 يول، كەڭلىكى 7 يول كېلىدۇ. تۆت ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى بار. بىراق، مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى چوڭ ئەمەس. 15. سەككىزىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا پېرسىيە چېگرىسى ئىچىدىكى جىنكان (J,nkan) كۆلى. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 يول، كەڭلىكى 10 يول كېلىدۇ. بىر قىسىم مەھسۇلاتلار چىقىدۇ. تۆت ئەتراپى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى. 16. توققۇزىنچىسى بولسا پېرسىيىدىكى بىجىگان (Bijgan) كۆلى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 20 يول، كەڭلىكى 15 يول كېلىدۇ. تۇز چىقىدۇ، تۆت ئەتراپى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ماكانى. بۇ كۆلدىن بىر دەريا[42] ئېقىپ چىقىپ، داراگىرد (Daragird) چېگرىسى ئارقىلىق دېڭىزغا قويۇلىدۇ. 17. ئونىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا تۇزكۆل (Tuz—kul, Tauz—kuk) [43] كۆلى، قارلۇقلار چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 10 يول، كەڭلىكى 9 يول كېلىدۇ. تۇز چىقىدۇ. قارلۇقلارنىڭ يەتتە قەبىلىسى ئاش تۇزىنى مۇشۇ كۆلدىن ئالىدۇ. 18. ئون بىرىنچى تۇزلۇق كۆل بولسا، ئايسكۈك (Ayskuk) كۆلى بولۇپ، چىگىللار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 يول، كەڭلىكى 20 يول[44] كېلىدۇ. بارخۇن (بارسقان) شەھىرى مۇشۇ كۆل بويىغا جايلاشقان.

تاتلىق سۇلۇق كۆللەرنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس. بەزىلىرى كۆل دەپ ئاتالسىمۇ، بەزىلىرى سازلىق دېيىلىدۇ. كۆل دەپ ئاتالغانلىرىدىن، داڭلىقى يەتتە: 19. بۇخەيرە. تىننىس (Buhayra tinnis)[45] كۆلى، مىسىر چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، رۇم دېڭىزى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ، نىل دەرياسى مۇشۇ كۆلگە[46] قۇيۇلىدۇ. بۇ كۆلنىڭ سۈيى يازلىقى تاتلىق بولۇپ، بىراق قىشلىقى نىل دەرياسىنىڭ سۈيى پەسلىگەن چاغدا، تۇزلىشىپ كېتىدۇ. بۇ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى شەھەر بار: بىرى تىننىس شەھىرى (ياكى Tinais)، بىرى دىميات شەھىرى (Dimyat)[47]. مىسىرنىڭ ئېكسپورت قىلىدىغان قىممەتلىك توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئىككى شەھەردىن چىقىدۇ. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 يول، كەڭلىكى 11 يول كېلىدۇ. 20. سۈرىيىدىكى تىبرىيا كۆلى (تايبال ياكى جەلىل دېڭىزى). ئۇزۇنلۇقى 12 يول، كەڭلىكى 7 يول. 21. رۇمدىكى نىسيا كۆلى ياكى (T. ntiya)[48]. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 يول، كەڭلىكى 5 يول بولۇپ، كۆل ئەتراپىدا ئاھالىلەر رايونى بار. 22. رۇم چېگرىسى ئىچىدىكى رىياس كۆلى (Riyas، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)[49]. ئەتراپىدا ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى بار. ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 5 يول كېلىدۇ. 23. پىرسىيىدىكى ئەرجان (Arzhan) كۆلى، شىرازغا يېقىن كېلىدۇ. شىرازنىڭ بېلىقلىرى مۇشۇ كۆلدىن چىقىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 10 يول، كەڭلىكى 8 يول كېلىدۇ. 24. سىيىستان چېگرىسى ئىچىدىكى زاراخ كۆلى (Zarah)، قۇملۇق بىلەن تۇتىشىپ تۇرغان بىر تەرىپىدىن باشقا، كۆل ئەتراپىدىكى يەرلەر ۋە يېزا - كەنتلەردە ئادەم بار. بۇ كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 يول، كەڭلىكى 7 يول كېلىدۇ. زاراخ كۆلىنىڭ سۇ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋاقىتتا، بۇ يەردىن بىر دەريا كېرمان ئۆلكىسىگە ئېقىپ كىرىپ، بىر چوڭ كۆلنى شەكىللەندۈرىدۇ. 25. سۇرشانا (Surushana) چېگرىسى ئىچىدىكى دەريازا (Daryazha)[50] كۆلى، بۇ كۆل بۇتتامان (Buttaman) تاغ تىزمىلىرىدىن ئېقىپ چىققان تۆت دانە ئېقىننىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، تاغلار توپى ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ كۆلدىن بىر دەريا ئېقىپ چىقىپ، سەمەرقەنت، بۇخارا ۋە سۇت (莱特) لارنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىدۇ. ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 4 يول كېلىدۇ.

كۆللەر توغرىسىدا، كىشىلەر بىلىدىغانلىرى ۋە كىتابلاردا خاتىرىلەنگىنى مۇشۇنچىلىك.

ئۇنىڭدىن باشقا كىچىك كۆللەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مەسىلەن، 26. مەن تېغى (漫山) چېگرىسىغا، خوشكەنت تاغلىرى ئىچىگە جايلاشقان بىر كۆل بولۇپ، بەستىراب (Bastarab)[51] قا يېقىن، ئۇزۇنلۇقى بىر يول، كەڭلىكى يېرىم يول كېتىدۇ. 27. تۇس ۋە توباستان تاغلىرى ئارىسىدىكى كۆللەر بولۇپ، بىراق ئۇلارنىڭ نامى چىقمىغان ياكى قەدىمىي ئەمەس. بەزىلىرى ھەتتا قۇرۇپ كەتكەن، شۇڭلاشقا بىز بۇ كۆللەرنى كۆرسىتىپ ئۆتمىدۇق.

يەنە نۇرغۇنلىغان سازلىقلار بار، بىراق داڭلىقلىرى پەقەت توققۇز[52]: 28 - 30. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچى جەنۇبىي نۇبىيە (Nubia,Nuba) دىن باشقا جەبەل. ئەل. كامارغا يېقىن چۆللۈكلەرگە جايلاشقان. بۇ سازلىقلاردىن 10 ئېقىن ئېقىپ چىقىدۇ، ھەر بەش ئېقىن يەنە بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. ھەر ئىككى سازلىقتىن يەنە ئۈچ ئېقىن ئېقىپ چىقىدۇ، بۇ ئالتە ئېقىن يەنە قوشۇلۇپ بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ سازلىقتىن ئېقىپ چىققان نىل دەرياسى، نۇبىيە ۋە مىسىرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، بىۋاستە تىننىس

كۆلىگە قۇيۇلىدۇ 31 ـ 32. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككىسى بەسىرە (巴士拉) دىكى سازلىقلار بولۇپ، ئەتراپىدا نۇرغۇنلىغان ئاھالىلەر رايونلىرى، يېزا ـ كەنت ۋە شەھەر ـ بازارلار بار. 33. ئالتىنچىسى كۇفە (Kufa) دىكى سازلىق بولۇپ، ئەتراپىدا نۇرغۇنلىغان ئاھالىلەر رايونلىرى بار، مەنزىرىسى گۈزەل. 34. يەتتىنچىسى بۇ خارادىكى سازلىق بولۇپ، ئەۋزايى پەيكەند (Avaza—yipaykand) [53] دېيىلىدۇ. قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. 35. سەككىزىنچى سازلىق جۇڭگونىڭ يۇقىرىسىدا[54] بولۇپ، خۇمدان شەھىرى (胡姆丹城) رايونىغا جايلاشقان. 36. توققۇزىنچى سازلىق جۇڭگونىڭ شىمالىدا[55].

بارلىق تاتلىق سۇلۇق كۆللەر ۋە سازلىقلاردا ناھايىتى نۇرغۇن بېلىقلار بار. بۇ كۆللەردە بېلىقچىلار مۇشۇ بېلىقلارغا تايىنىپ ھايات كەچۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە قۇرۇپ كەتكەن سازلىقلار بار، بىز بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتىمىدۇق.

ئۆتىنچى باب
ئاراللار توغرىسىدا

دېڭىز ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ھەم سۇ يۈزىگە چىقىپ قالغان ھەر قانداق يەر ۋە تاغلارنىڭ ھەممىسى ئارال[56] دەپ ئاتىلىدۇ.

1. شەرقىي ئوكياندا كۈمۈش ئارىلى دەپ ئاتىلىدىغان داڭلىق بىر ئارال بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان تېكىتون دەرىخى ۋە كۈمۈش كانلىرى بار. يەنە ئارالدىكى يەتتە چوڭ ئېقىن ئوخشاش بولمىغان يەتتە جايدىن باشلىنىپ دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. ئارالدا بىر مەشھۇر چوڭ شەھەر بولۇپ، جۇڭگوغا تەۋە دەپ قارالغاچقا، كۈمۈش ئارىلى شەھىرى دەپ ئاتالغان. بۇ شەھەر ئىنتايىن گۈللەنگەن بولۇپ ئاھالىسى ناھايىتى كۆپ.

2. «بۈيۈك دېڭىز» دا 13 داڭلىق ئارال ۋە ئىككى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان تاغ تىزمىسى بولۇپ، بىرى جەنۇبتىن دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرگەن، يەنە بىرى ئالدىنقىسىنىڭ ئەكسىچە، شىمالدىن دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرگەن. بۇ ئىككى تاغ تولمى كىتابلىرىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ ئىككى تاغ تىزمىسىنىڭ بىر قىسمى قۇرۇقلۇقتا، يەنە بىر قىسمى دېڭىزدا. 3. «بۈيۈك دېڭىز» دىكى بىرىنچى ئارال ئالتۇن ئارال[57] دېيىلىدۇ، ئايلانمىسى 300 يول كېلىدۇ. ئالتۇن كانلىرى ۋە نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر بار، ئاھالىسى ۋاقۋاقلىق زەنگىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. قىپيالىڭاچ يۈرىدۇ، ئادەم يەيدۇ. كۆپلىگەن جۇڭگو سودىگەرلىرى دائىم تۆمۈر ۋە ئاشلىقلارنى بۇ ئارالغا[58] ئاپىرىپ، ئالتۇنغا ئالماشتۇرىدۇ، ئۇلار ئۆزئارا تىل ئۇقۇشالمىغاندا، قول ئىشارىتى ئارقىلىق سودا قىلىدۇ. 4. بۇ دېڭىزدىكى يەنە بىر ئارال تاپروبانى ئارىلى (Taprobane) [59] دېيىلىدۇ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 1000 يول كېلىدۇ. بۇ ئارالنىڭ ئەتراپىدا 59 چوڭ ئارال بار، بەزى ئاراللاردا تېرىلغۇ يەر بار، بەزىلىرى قاقاس ئارال. بۇ ئارالدا نۇرغۇنلىغان شەھەر ـ بازار، يېزا ـ كەنت، دەريا ـ ئېقىن ۋە تاغ تىزمىلىرى بار. يەنە ھەر خىل رەڭدىكى ياقۇت كانلىرى بار. بۇ ئارال جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ چېگرىسىغا جايلاشقاندىن تاشقىرى، ئارالدا يەنە مۇۋاس (Muwas) دەپ ئاتىلىدىغان بىر چوڭ شەھەر بولۇپ، ئارالنىڭ چېتىگە، ھىندىستان نەرەپكە جايلاشقان. بۇ ئارالدا ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ شەھەرگە توشۇلۇپ، ئاندىن مۇشۇ يەردىن دۇنيادىكى ھەر قايسى شەھەرلەرگە توشۇلىدۇ. 5. ئۈچىنچىسى رامى (Rami)[60] ئارىلى بولۇپ، سەرەندىپ (沙浪迪布) رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. يەرلىك

ئاھالىلەرنىڭ تېرىسىنىڭ رەڭگى قاپقارا بولۇپ، ياۋايى، قىپيالىڭاچ يۈرىدۇ. ئۇلار سۇغا شۇڭغۇشقا ئۇستا. بۇ يەردىن مەرۋايىت چىقىدۇ. يەنە مۇشك ـ ئەنبەر، سۇم دەرىخى (苏木树) ھەم كەركىدان دەپ ئاتىلىدىغان ھايۋانمۇ بار. يەرلىك ئاھالىلەر كەھرىۋاغا تۆمۈر تېگىشىدۇ. بۇ ئارالدىن چىقىدىغان سۇم دەرىخى كۈچلۈك زەھەر قايتۇرۇش دورىسىنىڭ ماتېرىيالىدۇر. 6. تۆتىنچىسى سىرىخ ئارىلى (S. rih, zabaj?)، سەرەندىپ (沙浪迪布) نىڭ غەربىدە. ئارالدا كامپورا دەرىخى بار. ئاھالىسى ياۋايى بولۇپ، يىلان[61] كۆپ. 7. بەشىنچىسى جەبە (Jaba) ئارىلى ۋە سالاھىت (Salhit) ئارىلى بولۇپ، بۇ يەردىن كۆپ مىقداردا مۇشك ـ ئەنبەر، پىلپىل، سەندەل ياغىچى، قارىغاي ۋە قەلەمپۇر چىقىدۇ. 8. ئالتىنچىسى بولسا بالۇس[63] (Balus) ئارىلى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن جەبە ئارىلىنىڭ غەربىگە جايلاشقان؛ ئىككى ئارال ئارىلىقى ئىككى يول كېلىدۇ. يەرلىك ئاھالىنىڭ تېرىسى قارا بولۇپ، ئادەم يەيدۇ. بۇ يەردىن ناھايىتى ياخشى كامپورا، كوكوس، بانان ۋە شېكەر قومۇشى چىقىدۇ. 9. يەتتىنچىسى بولسا كالا (Kala)[64] ئارىلى بولۇپ، بالۇس ئارىلىنىڭ جەنۇبىدا، ھىندىستانلىقلارنىڭ ياۋا خانلىقىدۇر. بالۇس بىلەن كالانىڭ ئارىلىقى ئىككى كۈنلۈك دېڭىز يولى كېلىدۇ. كالا ئارىلىدا كۆپ مىقداردا يامبۇك ۋە كۈمۈش كانلىرى بار. 10. سەككىزىنچىسى بولسا لەنكا بالۇس ئارىلى(Lankabalus)[65] دېيىلىدۇ. كالا ئارىلىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ئىككى ئارالنىڭ ئارىلىقى ئالتە كۈنلۈك دېڭىز يولى كېلىدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر قىپيالىڭاچ بولۇپ، سودىگەرلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. تاۋار مەھسۇلاتى تۆمۈر، يېمەكلىك مەھسۇلاتى بانان، بېلىق ۋە كوكوس قاتارلىقلاردۇر. بۇ ئارال بىلەن مالاي شەھەرلىرىنىڭ ئارىلىقى 20 كۈنلۈك يولدۇر. 11. خارەنج (Haranj) ئارىلى بولۇپ[66]، 新丹 گە يېقىن، كامپورا چىقىدۇ. 12. ئونىنچىسى بولسا لافت(Laft)[67] ئارىلى دېيىلىدۇ، گۈللەنگەن بىر شەھىرى بولۇپ، ئۇمۇ لافت دەپ ئاتىلىدۇ. ئارالدا ئېتىزلار، دەريا ئېقىنلار ھەم نورغۇنلىغان يېقىملىق مەنزىرىلىك جايلىرى بار. دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئادەملەر كېلىپ بۇ يەردە سودا قىلىدۇ. بۇ ئارال بىلەن پىرسىيە دېڭىز قىرغاقلىرىنىڭ ئارىلىقى يىراق ئەمەس. 13. ئون بىرىنچىسى بولسا نارا (Nara) ئارىلى دېيىلىدۇ. ئېكۋاتور سىزىقىغا، ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. بۇ ئارالنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان مېرىدىئانى 90° كېلىدۇ. ئاسترونومىيىلىك سانلىق مەلۇماتلار، كۆزىتىش ماتېرىياللىرى ھەم سەييارىلەر ۋە نۇرغۇن يۇلتۇزلارنىڭ ئورنى توغرىسىدا بۇ ئارالدىكى قەدىمكى ئاسترونومىيە كالېندارلىرىدا ئاللىقاچان ھېسابلاشلار ئېلىپ بېرىلغان. شۇڭلاشقا، بۇ ئارال «ئېكۋاتور ئارىلى» (كېچە ـ كۈندۈز تەڭ بۆلۈنگەن ئارال) دەپ ئاتىلىدۇ. 14. ئون ئىككىنچىسى بولسا ۋال (Wal)[68] ئارىلى بولۇپ، پىرسىيە دېڭىز ساھىلىغا جايلاشقان، نۇرغۇنلىغان گۈزەل يېزا ـ كەنتلەر بار، بۇ يەردە يەنە بىر پورت بولۇپ، ھەر قانداق ۋاقىتتا بېرىپ كېمە ياللىغىلى بولىدۇ. 15. ئون ئۈچىنچىسى بولسا كاراك (Kharak) ئارىلى بولۇپ، بەسرىنىڭ جەنۇبىدىن 50 يول يىراقلىقتا جايلاشقان. ئارالدا غايەت زور ۋە گۈللەنگەن بىر شەھەر بولۇپ، ئىسمى كاراك. ئارالنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىدا قىممەتلىك ئەلا سۈپەتلىك مەرۋايىت بار. 16. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككىسى ئارىلىقى ئىنتايىن يېقىن بولغان كىچىك ئاراللار بولۇپ، سوكتىرا (Socotra)[69] دەپ ئاتىلىدۇ. ئومان دۆلىتىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان، ئادەمنى جەلپ قىلغۇدەك يەرلىرى ئىنتايىن ئاز، بىراق ئاھالىسى ئىنتايىن كۆپ.

بۇ دېڭىزدا يەنە نۇرغۇنلىغان ئاراللار بار، بىراق ھەممىسى ئىسمى يوق قاقاس كىچىك ئاراللاردىن ئىبارەت، شۇڭلاشقا توختىلىپ ئۆتمىدۇق.

17. سۈرىيە قومۇلۇقىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى دېڭىزدا[70] ئىككى مارجان خادا[71] تاشلىرى

بار: بىرى فەران (Faran)، بىرى جۇبەيلات (Jubaylat)، بۇ يەردىكى دېڭىز سۈيى ئاساسەن دولقۇنلاپ، مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدۇ.

C. غەربىي ئوكياندا 25 داڭلىق ئارال بار بولۇپ، بۇ ئاراللارنىڭناملىرى تولىمۇ كىتابلىرىدا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۇداننىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىغا يېقىن جايلاشقانلىرىدىن ئالتىسى بار. ئۇلار: 18. ئەل - جەزائىرەل ھالىيە (Al—jazair—khaliya) [72] تاقىم ئاراللىرى، نۇرغۇن ئالتۇن كانلىرى بار. سۇدان رايونىدىكى ۋەسۋەسەل ئەقسانىڭ[73] شەھەر - بازارلىرىدىكى كىشىلەر ھەر يىلى بىر قېتىم ئارالغا چىقىپ ئالتۇن يىغىدۇ. بىراق ھاۋاسى ئىنتايىن ئىسسىق بولغانلىقتىن، ئارالدا ھېچكىم ئولتۇراقلاشمىغان.

19. يەتتىنچىسى بولسا خادىرا (ghadira ياكى adira) ئارىلى، رۇم دېڭىزى بىلەن غەربىي ئوكياننىڭ تۇتىشىدىغان جايىغا جايلاشقان. بىر چوڭ بۇلاقنىڭ مەنبەسى مۇشۇ ئارالدا، بۇ دېڭىز قولتۇقىدىن رۇم دېڭىزىغا چىقىشلىق بولىدۇ. سەككىزىنچى ۋە توققۇزىنچى ئاراللارنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يېقىن[74]. 20. بىرى رودېس (Rhodes) [75] ئارىلى، 21. يەنە بىرى بولسا ئەرۋاد (Arwadh) ئارىلى[76] بولۇپ، رۇم دېڭىز قىرغاقلىرىغا يېقىن. يۇنانلىقلار مۇشۇ ئىككى ئارالدا تۇرۇپ يۇلتۇزلارنىڭ ئورنىنى كۆزىتىدۇ. ئونىنچى ۋە ئون بىرىنچى ئاراللارنىڭ ئارىلىقى پەقەت يېرىم يول كېلىدۇ. رۇم دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ يىراق چېگرىسىنىڭ دېڭىزغا يېقىن جايلىرىدا. 22. بىرسى «ئەرلەر ئارىلى» دېيىلىدۇ، 23. يەنە بىرسى «ئاياللار ئارىلى» دېيىلىدۇ. ئالدىنقىسىنىڭ ئاھالىسى پۈتۈنلەي ئەرلەر، كېيىنكىسىنىڭ بولسا پۈتۈنلەي ئاياللاردۇر. ئەۋلاد قالدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار ھەر يىلى تۆت كېچە ئۆز ئارا ئۇچرىشىدۇ، ئوغۇل بالا ئۈچ ياشقا تولغاندا، «ئەرلەر ئارىلى»غا ئۆزىتىپ قويۇلىدۇ. «ئەرلەر ئارىلى»دا 36 چوڭ دەريانىڭ مەنبەسى بولۇپ، دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. «ئاياللار ئارىلى» دىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش دەريادىن ئۈچى بار. غەربىي ئوكياننىڭ شىمالىي قىسمىدا بۇ ئاراللاردىن باشقا يەنە 20 ئارال بار. 24. برىتانىيە (Britaniya) [77] ئارىلى، بۇنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ئادەم ئولتۇراقلاشقان ئارال. بەزىلىرى بولسا قاقاس ئاراللاردۇر. بۇ ئاراللاردا نۇرغۇنلىغان تاغ تىزمىلىرى، دەريا - ئېقىنلار، يېزا - كەنتلەر ۋە ھەر خىل كان بايلىقلىرى بار. 25. يىگىرمە تۆتىنچى ئارال بولسا تۇۋاس (ياكى Tus دەپمۇ يېزىلىدۇ) دېيىلىدۇ، بىرىتانىيە تاقىم ئاراللىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇ ئارالنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 يول كېلىدۇ. بىر چوڭ دەريا بۇ ئارالدىن ئېقىپ چىقىپ، قۇرغاق جايلاردىن ئۆتۈپ، ساھىلىنىڭ شىمالىدىكى مارتىس (marts) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ، بىز بۇ دېڭىزنى ئىلگىرى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. 26. يىگىرمە بەشىنچىسى بولسا تۇلى ئارىلى[78]. شىمالدىكى بىر قىسىم شەھەر - بازارلارنىڭ ئېرىدىئانى مۇشۇ ئارالنىڭ ئۈستىگە (ئەسلى مەتبەدە شىمال) چۈشىدۇ. ئېكۋاتورغا پاراللېل بولغان چەمبەرلەر شىمالدا مۇشۇ ئارالدىن ئۆتۈپ دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايوننىڭ چېتى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي ئوكياندىكى داڭلىق ئاراللار بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنلەر شۇ.

D. رۇم دېڭىزىدا ئاھالە ئولتۇراقلاشقان ئارالدىن ئالتىسى ۋە ئىككى تاغ بار. 27. بۇ ئىككى تاغنىڭ بىرى جەبەل تارىق. تاغنىڭ بىر بۆلىكى ئىسپانىيەدە، يەنە بىر بۆلىكى رۇم دېڭىزى ۋە ئۇلۇغ ئوكياننىڭ دېڭىز ساھىلى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرگەن. تاغدا كۈمۈش كېنى بار، يەنە بۇ دۆلەتتە دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان دورا بۇيۇملىرى مەسىلەن، گېنتىئانا ۋە باشقىلار چىقىدۇ. 28. يەنە بىرى جەبەلەل جەلال (Jabal al—qilal) [79] دېيىلىدۇ. رۇم شەھىرىنىڭ يېنىدا. بۇ تاغنىڭ غەربىدە بىر تاغ تىزمىسى[80] بار، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ھېچكىم بۇ تاغنىڭ چوققىسىغا چىقالماپتۇ، چۈنكى ئۇ ئىنتايىن ئېگىز ئىكەن. بۇ تاغدا ئوت بۇيۇملىرى، ياغاچ ماتېرىياللىرى ۋە يېقىلغۇ ماتېرىياللىرى بار.

ئالتە ئارال: 29. بىرى سىپرۇس (ياكى Qubras) ئارىلى، ئايلانمىسى 350 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. ئارالدا كۈمۈش كېنى، مىس كېنى ۋە يېشىل قاشتېشى كانلىرى بار. ئۇ قەيسەرىيە (Qaysariya)، ئاكخا (Akha) ۋە سۇر [81] (Sur) لارنىڭ دېڭىز قىرغاقلىرىغا ئانچە يىراق بولمىغان ئەتراپلىرىغا جايلاشقان. 30. ئىككىنچىسى سىپرۇس ئارىلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، كورنۇس (ياكى Qrys) ئارىلى[82] دېيىلىدۇ. ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 350 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. 31. ئۈچىنچىسى بولسا يابس ئارىلى Balus[83]. ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. 32. تۆتىنچىسى سىتسىلىيە ئارىلى بولۇپ، Saqliya رۇم دۆلىتىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان، بۇ ئارال بىر تاغنى ئايلىنىدۇ. قەدىمدە بۇ ئارال سىرلىق بولغانلىقتىن، رۇمنىڭ بايلىقلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئارالدا ساقلانغان. بۇ ئارالنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە مەنزىل (manzil)، كەڭلىكى بەش مەنزىل كېلىدۇ. 33. بەشىنچىسى بولسا ساردىن Sardaniya ئارىلى بولۇپ، رۇم دۆلىتىنىڭ جەنۇبىغا[84] جايلاشقان، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. 34. ئالتىنچىسى كرىت ئارىلى Iqritas[85]، ئەترابۇلۇس (Atrabulus) [86] نىڭ شىمالىغا جايلاشقان، دېڭىز قىرغىقى بىلەن بولغان ئارىلىقى يىراق ئەمەس. ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 300 ئىنگلىز مىلى كېلىدۇ. بۇ ئالتە ئارالدا تېرىلغۇ يەرلەر ۋە نۇرغۇن مەنزىرىلىك جايلار بار. ئارالدا يەنە نۇرغۇنلىغان شەھەر ـ بازار ۋە رايونلار بار. ئاھالىسى ئىنتايىن كۆپ. يەنە نۇرغۇن سودىگەرلەر، لەشكەرلەر ۋە بايلىقلار بار. رۇم دېڭىزىدىكى بۇ ئاراللار دۇنيادا ئەڭ كۆپ ئېچىلغان ئاراللاردۇر.

E. 35. ئەرمىنىيە دېڭىزىدا[87] كابزان (Kabudhan) ئارىلى دېيىلىدىغان بىر ئارال بار بولۇپ، ئارالدا بىر قورۇق بار، بايلىق مول، ئاھالىسى ناھايىتى كۆپ.

F. ئىچكى دېڭىزدا ئىككى ئارال بار: بىرى كازارىستان دەربەند (Khazarian Darband) دېڭىز قىرغاقلىرىغا يېقىن جايلاشقان. 36. ئىسمى جەزىرەتەل باب (Jazirata l—bab) [88] ئارىلى، بۇ ئارالدىن چىقىدىغان رويان دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا توشۇلۇپ، نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. 37. يەنە بىرسى بولسا سىياھ كۇھ (Siyah kuh) [89] ئارىلى، بۇ يەردە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ بىر قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، قورۇقلۇقتا ۋە دېڭىزدا بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. بۇ دېڭىزدا يەنە بىر ئارال بار، بىراق بۇ ئارالنىڭ بىر بۆرجىكى دېھىستان (Dihistan) [89] بىلەن يېقىن بولغان رايونلارغا تۇتىشىدۇ، ئىسمى دېھىستان سۇر (Dihistanan—sur) ئارىلى[91] دېيىلىدۇ، ئارالدا ئاھالە ئاز بولۇپ، قارچىغا ـ قۇرغۇي ئۇۋلىغۇچىلار، ساقاقۇش ئۇۋلىغۇچىلار ۋە بېلىقچىلاردىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەن ئاراللاردىن باشقا، دۇنيادا يەنە باشقا داڭلىق ئاراللار ۋە ئادەم ئولتۇراقلاشقان چوڭ ئاراللار يوق. بىز يۇقىرىدا كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ، خەرىتىدىكى دېڭىز، دېڭىز قولتۇقى ۋە ئاراللار ھەم ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئومۇمىيۈزلۈك تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق.

بەشىنچى باب

تاغ تىزمىلىرى ۋە كان مەھسۇلاتلىرى توغرىسىدا

تاغ تىزمىلىرى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرسى ھەقىقىي تاغ تىزمىسى بولۇپ، بىر رايوندىن يەنە بىر رايونغا سوزۇلۇپ كىرگەن. بەزىدە كەڭرى بەزىدە تار، بەزىدە تۈز بەزىدە ئەگرى بولۇپ، تاغنىڭ غول تومۇرى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىرى بولسا تاغنىڭ شاخچىلىرى

بولۇپ، غول تومۇردىن چىقىپ ھەم بىر ئۇچى يەنە بىر ئۇچىغا ئۇلىشىپ، تارماقلار خۇددى دەرەخنىڭ نۇرغۇن شاخچىلىرى بولغىنىغا ئوخشاش. بەزىدە تارماق شاخچىلارنىڭ يەنە تارماقلىرى بولىدۇ. مانا بۇ تاغلارنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى. غول تومۇر بىر نەچچە دۆلەت ۋە رايونلاردىكى تاغلارنىڭ نۇرغۇنلىغان تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. قۇملۇقلاردىكى، دېڭىز ياقىلىرىدىكى ۋە دەريا ساھىللىرىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ تارماقلىرى ئىنتايىن ئاز بولىدۇ. تاغنىڭ غول تومۇرلىرى دائىم ئۆز ئارا تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

1. بىرىنچى تاغ شەرقتە بولۇپ، بىز ئەل تائىن فىل (Al—tainfil—bahr) [92] بەھر دەپ ئاتىغان ھېلىقى تاغ شۇ. (مەنىسى «دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرگەن تاغ» دېگەنلىك بولىدۇ.) بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ يېرىمى قۇرۇقلۇقتا، يېرىمى بولسا دېڭىزدا.

2. يەنە بىر تاغ بولسا سەرەندىپ (莎浪迪布) تېغى[93]. بۇ تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى يۈز يول بولۇپ، ئىنتايىن ئېگىز، بەزى تاغ چوققىلىرىغا ھېچكىم چىقىپ باقمىغان. تاغ ئېتىكىدىن سەرەندىپ (莎浪迪布) چوققىسىغا قەدەر بولغان ئارىلىق ئىككى كۈنلۈك ۋاقىت كېلىدۇ. تاغدا ئوخشاش بولمىغان رەڭدىكى ياقۇت كانلىرى بار. بۇ تاغنىڭ دەريا قىنىدىن ئالماس تاپقىلى بولۇپلا قالماي، دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدىنمۇ ئالماس تاپقىلى بولىدۇ. بۇ يەرنىڭ تۇپرىقىدا كىرىمنىي مول، سەرەندىپ (莎浪迪布) تېغىغا يېقىن دېڭىزدىن قىممەتلىك مەرۋايىت چىقىدۇ. تاغدا قارىغاي، سېرىن دەرىخى، قىزىل ماش، جۇزبۇۋا ۋە ھەر خىل پۇراقلىق ماتېرىياللار بار. يەنە نۇرغۇنلىغان كوكۇس دەرىخى، زىنسۇ دەرىخى ۋە بامبۇكلار بار. ھايۋانلاردىن تىمساھ، ئىپار مۈشۈك، ۋە كەركىدان قاتارلىقلار بار. تاغدىكى بىر تاشتا مەلۇم بىر ئادەمنىڭ ئاياغ ئىزى بار، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا بۇ ئادەم ئەلەيھىسسالام (ئاللا ئۇنىڭغا خاتىرجەملىك ئاتا قىلغاي) نىڭ ئاياغ ئىزى ئىكەن. سەرەندىپ (莎浪迪布) رايونىدىكى ئاھالىلەر كىيىم كىيمەيدۇ. بۇ تاغ بىرىنچى ئىقلىم بەلۋىغىغا جايلاشقان.

3. ھىندىستان بىلەن جۇڭگو ئارىلىقىدىكى چېگرىدا بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ بىر بۆرجىكى بىلەن يەنە بىر تاغ تىزمىسى مانسا (Manisa) [94] تېغى تۇتاشقان. بۇ تاغ شىمالدىن ھىندىستان بىلەن تىبەت چېگرىسىغا سوزۇلۇپ، يەنە شىمال ئارقىلىق تىبەت بىلەن جۇڭگو ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، بىۋاستە تىبەت تەۋەسىدىكى راڭرولڭ (Rang — ring) [95] چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ، جۇڭگو بىلەن تىبەتنىڭ نازۋان (Nazvan) [96] رايونى ئارقىلىق، غەربىي شىمال تەرەپتىن تىبەتنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئارقىدىن تۇسمىت (Tus. mt) [97] بىلەن جۇڭگو (ئۇدۇن؟) ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ جۇڭگونىڭ چېتىدىكى قۇملۇقنىڭ ئەڭ يىراق جايلىرىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ؛ يەنە ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھەر قايسى شەھەر - بازارلىرى بىلەن تۈركىستاننىڭ ھەر قايسى شەھەر - بازارلىرى ئارىلىقىدىن تاراس (Taras) ۋە سىلجى (Shlji) [98] نىڭ چېتىگە قەدەر سوزۇلۇپ بېرىپ، مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

4. [99] ھىندىستان بىلەن تىبەت چېگرىسىدا (مانسا تېغىنىڭ) بىر تارماق تىزمىسى شەرقتىن جۇڭگو چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 50 يول كېلىدۇ. تىبەتنىڭ يەنە بىر بۆلەك چېگرىلىرىدا ئوخشاشلا نۇرغۇنلىغان تارماقلار شەرقتىن ياكى غەربتىن تارقالغان بولىدۇ. ماۋەرائۇننەھر رايونىدىمۇ نۇرغۇنلىغان تارماقلار بولۇپ، بۇ تارماقلاردىن يەنە نۇرغۇنلىغان تارماق تىزمىلار چىقىپ ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىگە سوزۇلغان. بۇ تاغلاردىن ئالتۇن كانلىرى ۋە كۈمۈش كانلىرى ھەم زور مىقداردىكى قوغۇشۇن رۇدىسى، تۆمۈر رۇدىسى ۋە نۇرغۇن دورا ماتېرىياللىرىنى تاپقىلى بولىدۇ.

5. جۇڭگونىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىدە چوڭ - كىچىك بولۇپ، ئۆز ئارا تۇتاشمايدىغان

18 تاغ بار. ھەر بىر جايدا بىر تاغ تىزمىسى ئوخشاش بولمىغان يۆنىلىشتە تارقالغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئون تۆتىدە ئالتۇن كېنى بار.

6. توققۇز ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسىدا، ئۇلار بىلەن جۇڭگو (چىن) نىڭ چېگرىلىنىدىغان جايىدا، ئۇزۇنلۇقى تۆت يول كېلىدىغان بىر تاغ بولۇپ، تافكان (Tafqan) تېغى[100] دېيىلىدۇ.

7. تافكان تېغىغا يېقىن رايوندا، توققۇز ئوغۇزلار دۆلىتى ئىچىدە بىر تاغ[101] بولۇپ، توققۇز ئوغۇزلار ۋە ياغمىلارنىڭ چېدىرلىرىنىڭ ئارىلىقىدىن غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ، بىۋاستە مانسا تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇلۇنگۇت دەرياسىغا[102] يېقىن رايونلاردا بۇ تاغ ئىگراج. ئارت (Ighraj—art)[103] دېيىلىدۇ. بۇ تاغنىڭ ھەر بىر بۆلىكىنىڭ نامى ئوخشاش ئەمەس، ئۇلار ئۆزلىرىگە ئەڭ يېقىن بولغان رايون ياكى شەھەر - بازارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

8. ئىسسىق كۆلنىڭ يېنىدا، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسىدا يەنە بىر تاغ تىزمىسى[104] بولۇپ، تۈلىش ۋە قارلۇقلارنىڭ چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلۇپ، ئاندىن يەنە يۆنىلىشىنى[105] ئۆزگەرتىپ، مۇشۇ يەردىن بىر تارماق تىزمىسى خاككاس قەبىلىلىرى چېگرىسى ئىچىگە قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ تاغ تالاس (Tulas) تېغى[106] دېيىلىدۇ، تاغدا نۇرغۇنلىغان قارا بۆلغۇن، تىيىن ۋە ئىپار كىيىكى بار. خاككاس چېگرىسى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرگەن تارماق تىزمىلاردىمۇ ئىپار كىيىكى، كەركىدان (مۈڭگۈزى)، تىيىن ۋە قارا بۆلغۈنلارنى تاپقىلى بولىدۇ.

9. يەنە بىر تاغ تىزمىسى[107] ھىندىستانغا قاراشلىق كانباياننىڭ[108] كۇلى (Kuli) رايونى ئارقىلىق شەرقتىن سامۇر (Samur)غا سوزۇلۇپ كىرىپ ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ، داھۇم (Dahum) دۆلىتى ۋە ھىندىستان ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، خىتال (Hital) (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) چېگرىسىغا[109] قەدەر سوزۇلىدۇ، ئاخىرىدا بۇ تاغ ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

9. A، بىر تارمىقى[110] شىمالدىن تىھال (Tithal) ۋە نىتال (نېپال؟ Nital) چېگرىسىغا كىرىپ، ھىندىستان ۋە تىبەتنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسى ئارقىلىق، يەنە بولۇر، سەمەرقەنت (Samavgandaq)، سىغناق (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) ۋە ۋاخاننىڭ شىمالى ۋە قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، ئاخىرىدا زاشت (دەشت؟) چېگرىسىداغەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ، ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى بۇتتامان (Buttama) رايونى[111] ئارقىلىق، سۇترىشانا چېگرىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ تاغ يەنە سىغناق، ۋاخان ۋە زاشت رايونلىرىدا سانسىزلىغان تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ.

9. A[112] ۋاخان ۋە زاشتتىن باشلانغان نۇرغۇن تاغلار خۇتتاتان (Khuttatan) چېگرىسى ئىچىدە[113] بۆلۈنىدۇ، بۇ تاغلاردا ئالتۇن - كۈمۈش كانلىرى بار. خۇتتاتان تاغلىرىنىڭ تارماقلىرى ئىچىدىكى بىر تارمىقى يەككە - يېگانە ھالدا، بۇتتامان رايونىدىن كەلگەن يەنە بىر تارماق بىلەن تۇتىشىدۇ[114]. ئۇلار يەنە نۇرغۇن تارماقلارغا بۆلۈنۈپ شىھانىنا (石汗那) رايونىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، ئۇ يەردە تارقىلىدۇ. يۇقىرىدا توختالغان تاغ تىزمىسىنىڭ غول تومۇرى بۇتتامانغا سوزۇلۇپ يېقىنلاشقاندا ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، بىراق ئۇلار سۇترىشانا چېگرىسى ئىچىگە كىرگەندە، يەنە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇتتامان چېگرىسى ئىچىدە بۆلۈنۈپ چىققان بىر تارماق تاغ تىزمىسى[115]، دارياج (Daryazha) ۋە بۇتتامان بىلەن شىھانىنا ئارىلىقى ئارقىلىق، سەمەرقەنت ۋە سۇت چېگرىسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بىۋاستە بۇخارا رايونىغا يېتىپ بارىدۇ. ئوخشاشلا بۇ تارماق تاغ تىزمىسىنىڭ يەنە بىر مۇنچە تارماقلىرى بولىدۇ.

9. B[116]، يەنە بىر تارمىقى خېتال (Hibtal، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)[117] چېگرىسى ئارقىلىق ھىندىستاندىن ئۆتۈپ، كانائۇج (Kanauj) چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، گۇۋا

دۆلىتى[118] بىلەن لىخارا (Lhra) دۆلىتى ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، بۇ يەردە Q. S. K? تېغى[119] دەپ ئاتىلىپ، ئاندىن كەشمىر، ۋايخاند (Vahind)[120] دۇنپۇر (Dunpur)[121] ھەم لامخان (Lamghan)[122] رايونىنىڭ شىمالىغا؛ بولۇر، سىغناق، ۋاخان ۋە باداق تېغىنىڭ جەنۇبىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، خۇتتالان رايونىنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق ئاخىرىدا توخرى چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ، تاراكان (Taraqan)[123]، ساقالكەند (SakaL Kand)[124]، خۇلم (Khulm) ۋە چىمكەند ئارىلىقى ھەم بەلخنىڭ جەنۇبىغا سوزۇلۇپ، خوشكەندكە تەۋە سان (San) ۋە خارياك (Charyak)[125] چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ.

9. aB، كېيىن[126] بۇ تارماق تاغ تىزمىسى غەربكە بۇرۇلۇپ، غەربىي شىمال ئارقىلىق گۇر Ghur[127] دۆلىتىنى ئايلىنىپ، ئاسپۇزار (Aspuzar)[128]، ھېرات، بۇشاڭ (Bushang)[129] ۋە نىشاپۇرنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتىدۇ. ئاندىن نىشاپۇر بىلەن سەبزىۋار ئارىلىقىدا، مۇشۇ تاغنىڭ شىمالىدىكى بىر يولنى بويلاپ سوزۇلۇپ، ئاخىرىدا يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ، سىمنان (Simnn)[130] ۋە راي (Rayy) نىڭ شىمالى ئارقىلىق، دىلان (低廉) رايونىغا بىۋاستە جىران (吉兰) چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ.

9. bB[131]، بۇ تاغ بەلخ ئۆلكىسىدىن بۇرۇلۇپ كېيىن، توخرى تەۋەسىدىكى مەدر (Madr)[132] چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلۇپ، بۇ رايوندا يەنە نۇرغۇنلىغان چوڭ ـ كىچىك تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ، بۇنىڭ سانىنى پەقەت ئاللا ئىگەم ئۆزى بىلىدۇ. بۇ تارماقلارنىڭ ھەر قايسىسى يەنە توغرى، ئەنجەروب (安照罗缚)، پەنجشىل (喷赤希尔)، جالىيانا (ياكى كاريانا)، بامىيان (Bamiyan)[133]، بۇست (不思忒)، رۇكناد (Rukhadh)، زامىنداۋار (Zamindavar)[134] ھەم غەزنە (哥疾宁) رايونىنىڭ بىر قىسىم چېگرا رايونىدا نۇرغۇنلىغان تارماق تىزمىلارغا بۆلۈنۈپ، سىندى چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ. بۇ تاغ تىزمىلىرىدا ئالتۇن ـ كۈمۈش كانلىرى بار. بۇ تاغنىڭ غول تومۇرى گۇر رايونىغا سوزۇلۇپ كىرگەندە، بىر تارماق تىزما بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئايلانما تاغنى[135] شەكىللەندۈرىدۇ. ئاندىن بۇ تارماق تىزما يەنە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ ئايلانما تاغدا بىر قەبىلە بار… (بۇ يەردە گەپ چۈشۈپ قالغان). بۇ ئايلانما تاغدىن يەنە بىر چوڭ تارماق تىزما بۆلۈنۈپ چىقىپ، باشقا تارماق تاغ تىزمىلىرى بىلەن بىرلىكتە شەرققە قاراپ سوزۇلۇپ، بۇست (不思忒) ۋە غەزنە (哥疾宁) چېگرىسى ئىچىگە تارقالغان. گوخشاشلا، ئاسپىزار رايونىدا بۇ تاغنىڭ بىر قىسىم كىچىك تارماقلىرى ئاسپىزارنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىغا تارقالغان.

كوشىستان ۋە كۈمۈش رايونىدا، دىلان چېگرىسى ئىچىدە بۇ تاغنىڭ يەنە نۇرغۇنلىغان تارماقلىرى[136] بار.

9. cB، بۇ تاغنىڭ غول تومۇرى خوشكەندكە تەۋە سان ۋە چاھارياك (Chaharyak) رايونىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ: بىر تارمىقى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ھېلىقى بىر تارمىقى (9.aB) شۇ، يەنە بىر تارمىقى[137] شىمالدا بولۇپ، كۇندارمۇ[138] ۋە ئەنبۇر ئارىلىقىدىن غەربكە سوزۇلۇپ، گۇرزىۋان (Gurzivan) ۋە جاھۇدان ئارىلىقى، باشىن (Bashin) ۋە دىزا (Diza) ئارىلىقى ھەم مەررۇد (Marrudh) بىلەن بەگشۇر (Baghshur) ئارىلىقى ۋە ساراكس (Sarakhs) نىڭ جەنۇبى ئارقىلىق، ئاندىن شىمالدىن تۇس (Tus)، باۋارد (Bavard) ۋە ناسا (Nasa) چېگرىسى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرىپ، بىۋاستە گۇرگان چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. ئارقىدىن ئۇزۇنلۇقى ئۈچ كۈنلۈك مۇساپە ئارقىلىق تار تاغ جىلغىسىغا كەلگەندە، بۇ تاغ دىنار زارى (Dinar—zari) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تاغ تاغ جىلغىسىنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، سىبارەيىن (Sibarayin) رايونىدىن ئۆتۈپ، گۇرگان چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ. ئاندىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئامۇلنىڭ جەنۇبى ۋە توبا ستانىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى ئارقىلىق، بىۋاستە 刺夷 رايونىغا يېتىپ بارىدۇ[139]. ئاخىرىدا يۇقىرىدا توختالغان يەنە بىر تارماق تاغ تىزمىسى بىلەن

تۇتىشىدۇ. بىز يۇقىرىدا چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن بۇ ئىككى تارماق تاغ تىزمىسى بىرلىكتە جىلان ئۆلكىسى (吉兰省) چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ھىندىستان چېگرىسىدىن باشلىنىپ، جىلان چېگرىسىدا ئاخىرلىشىدىغان بۇ تاغ «يەر شارىنىڭ بەلۋېغى» دەپ نام ئالغان بولۇپ، ئەرەبچىدە مىنتاجەتەل ئەل ئارد (Mintagat al Ard) دەپ ئاتىلىدۇ.

10. باشقا تاغلار كېرمان ئۆلكىسى (起儿慢) دەپ بولۇپ، مۇستەقىل تاغلار ھېسابلانىسمۇ، بىراق ئۇمۇملاشتۇرۇلۇپ كېرمان تاغلىرى دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بىرى كۇفىج (Kufij) [140] تېغى بولۇپ، قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇ تاغ جىرۇفت (Jiruft) [141] چېگرىسى ئىچىگە سوزۇلۇپ كىرىپ، ئۆزئاراگىرەلىشىپ كەتكەن يەتتە تاغنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن قەبىلىنىڭ ئاتامانى بولۇپ، ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بۇ تاغلارغا كېلەلمىگەچكە، بۇ ئاتامانلار ھەر يىلى باج ۋە ئولپان يىغىدۇ. بۇ يەتتە تاغ بىر ـ بىرىگە تەۋە بولمىغاچقا، تاغدىكى كىشىلەر كۇفىجلىقلار دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار بىر خىل ئالاھىدە تىلدا سۆزلىشىدۇ. بۇ جاينىڭ ھاۋاسى يېقىملىق، مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولۇپ، ھەربىي قوشۇن ۋە ئۇرۇش بىلەن بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ. جىرۇفت بىلەن بۇ تاغ ئارىسىدا بىر قىسىم كىچىك تاغلار بولۇپ، بۇ رايون بۇ.خانىم (Bu.ghanim) نىڭ كۆشىستانى[142] دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر تاغ بولسا بەرجان (Barijan) تېغى بولۇپ، بۇ تاغ جىرۇفت چېگرىسىدىن بام (Bam) چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا قوغۇشۇن، مىس ۋە ماگنىت كانلىرى بار. يەنە كەفتەر (Kaftar) ۋە دىھاك (Dihak) كەنتى دېيىلىدىغان ئىككى كەنت بار. جىرۇفتنىڭ يەنە بىر تاغ تىزمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى كۈنلۈك يول بولۇپ، تاغدا نۇرغۇن كانلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا كۇھى سىم (Ku—hi sim)، «كۈمۈش تېغى»)[143] بولۇپ، ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن ئىككى تاغنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاغ كابىر (Khabr?) بىلەن جىرۇفت ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدا كۈمۈش كېنى بار.

11. [144] يەنە بىر تاغ پارس ئۆلكىسى ئىچىدە بولۇپ، پاسا (Pasa) بىلەن دالاگىردئارىلىقىدىن باشلىنىپ، شەرقتە كېرمان ئۆلكىسى چېگرىسىغىچە سوزۇلىدۇ. ئاندىن شىمالدا يۇناس (Unas?) ۋە رائۇدخان (Rau dhan) چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ پارس ۋە كۇچىستان ئارىلىقىدىكى چېگرىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. يەنە شىمالغا بۇرۇلۇپ بۇدۇلاف (Bu — Dulf) نىڭ كاراج (Karaj ياكى Kara) بىلەن ئىسپاھان ئارىسى ئارقىلىق، جىبال (Jibal) زېمىنىغا كىرىپ، بىۋاستە ھەمەدان تەۋەسىگە يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن ھەمەداننىڭ جەنۇبى ئارقىلىق، غەربىي شىمالنى بويلاپ ئەزەربەيجان تەۋەسىدىكى ماراگا (Maragha) غىچە سوزۇلىدۇ. بۇ تاغ جىبال رايونىدا نۇرغۇنلىغان تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇ يەردە شەھەر ـ بازارلار يوق بولۇپلا قالماستىن، ئەتراپىدا بۇ تاغنىڭ بىر تارماق تىزمىسى بار.

بۇ تاغنىڭ پارس ئۆلكىسى ئىچىدىمۇ نۇرغۇنلىغان تارماق تىزمىسى بار، بۇ رايوندا يەنە باشقا بىر تاغ تىزمىسى بولۇپ، بەزىلىرى ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن، بەزىلىرى بولسا ئۆز ئالدىغا. شۇڭا، پارس ئۆلكىسىنىڭ ھەر بىر شەھەر ـ بازارلىرىنىڭ ئەتراپىدا بىردىن تاغ بار. بۇ تاغنىڭ ئىسپاھان ئەتراپلىرىدا يەنە تارماق تىزمىلىرى بولۇپ، كۇھىستانغا تارقالغان. ئىسپاھان ئەتراپلىرىدا بۇ تاغ كۇھى جىلۇ (Kuh—jilu) [145] دېيىلىدۇ.

12. يەنە بىر تاغ[146] شىمالغا جايلاشقان بولۇپ، جىماك بىلەن خاككاس چېگرىسىدا. بۇ تاغ جىماكتىن باشلىنىپ، شەرققە بۇرۇلۇپ خاككاس چېگرىسىغا سوزۇلۇپ كىرىدۇ، ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ بىۋاستە شىمالدىكى ئاھالىلەر رايونىغا يېتىپ بارىدۇ. شىمالدىكى رايونلاردا، جىماكلىقلار بۇ تاغنى كۇنداۋار تېغى (Kandavar, Kundaur — Taghi) دەپ ئاتايدۇ.

13. يەنە بىر كىچىك تاغ تىزمىسى ئەزەربەيجان ئۆلكىسىنىڭ ئەردەبىل (Ardabl)

ئەتراپىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، نامى سابلان (Sabil) [147] تېغى.

14. يەنە بىر تاغ ئەرمىنىيە رايونىغا جايلاشقان. بۇ تاغ ئىراقنىڭ تەكرىت (Takrit) دېگەن يېرىدىن باشلىنىدىغان بولۇپ، بۇ يەردە كوھى بارىما تېغى (Kuh—ibaimma)[148] دېيىلىدۇ. ئاخىرىدا بۇ تاغ ئەرمىنىيە بىلەن ئەزەربەيجان چېگرىلىنىدىغان ئارىلىقتىن ئۆتۈپ، باردا (Barda) چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ.

15. مۇشۇ رايوندا يەنە ئۆزئارا تۇتاشمايدىغان ئىككى تاغ بولۇپ، نىسبەتەن ئېگىزرەكى خارىز (Harith) تېغى دېيىلىدۇ. تاغ يولى خەتەرلىك بولغانلىقتىن، كىشىلەر تاغ چوققىسىغا چىقالمايدۇ. بۇ تاغ يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، كېلىماتى ئىنتايىن سوغۇق. ئەرمىنىيىنىڭ نۇرغۇنلىغان شەھەر ـ بازارلىرىدىكى ئاھالىلەر تاغدا ئوۋ ئوۋلاپ ئوتۇن كېسىدۇ. يەنە بىر تاغ خۇۋەيرىز (Huwayrith) [149] تېغى بولۇپ، خارىز تېغى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بىراق ئۇنىڭدىن كىچىكرەك.

16. جەزىرە (Jazira)[150] ئۆلكىسىدە ئىككى تاغ بار، بىرسى جۇدى (Judi) دېيىلىدۇ، نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى (诺亚方舟) مۇشۇ تاغدا توختىغان[151]. يەنە بىر تاغ ماردىن (Mardin) تېغى بولۇپ، ناسىبىن (NaSibn) [152] ئەتراپىغا جايلاشقان.

17. ئەرەبىستان تەۋەسىدە نۇرغۇنلىغان كىچىك تاغلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئون ئۈچىنچىسى تىخامى[153] دېيىلىدۇ. مەككە (Mrkka) ئەتراپىدىكى بىر تاغ هازۋان (Ghazwan) تېغى[154] دېيىلىدۇ. سانا (Sana) ئەتراپىدىكى يەنە بىر تاغ شىيام (Shiyam) [155] تېغى دېيىلىدۇ. تاغدا تېرىلغۇ يەرلەر بار. بۇ يەر ئىنتايىن پۇختا بولۇپ، قەدىمكى يەمەن پادىشاھى مۇشۇ تاغدا تۇرغان. بۇ يەردە ئايلانمىسى 20 يول كېلىدىغان يەنە بىر تاغ بولۇپ، تىخامى (Tihama) تېغىنىڭ قۇيرۇقىغا جايلاشقان[156]. تاغنىڭ ئۈستى تۈزلەڭ بولۇپ، يېزا ـ كەنت، ئېتىزلىقلار ۋە ئېقىنلار بار. بۇرۇن مۇھەممەد ئىبن ئەل قادىر، ئەل كارماد بۇ يەرنى بويسۇندۇرغان. يەنە بىر كىچىك تاغ رادۇئا (Radua) تېغى بولۇپ، مەدىنە (Madina) ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ تاغدىن گىرانىت تېشى (麦加磨刀石) چىقىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ئىككى كىچىك تاغدا فايد (Fayd) ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىككى تاغنىڭ ئارىلىقى ئىككى كۈنلۈك كېلىدۇ؛ بۇ ئىككى تاغ ئىككى تاي تېغى (Jabalay Tayy) [157] دەپ ئاتىلىدۇ.

18[158]. سۇرىيە ئۆلكىسىدە، سۇرىيە ـ مىسىر چېگرىسىدىن باشلىنىدىغان بىر تاغ بولۇپ، ئەتراپتا تۇرسىنا (Tur sina) دېيىلىدىغان بىر ئېگىز تاغ بىلەن ئۆزئارا تۇتىشىپ تۇرىدۇ. بۇ تاغ بىۋاستە سۇرىيە ئارقىلىق، شەرقىي شىمالغا بۇرۇلۇپ زۇھار (Zughar) رايونىغا سوزۇلىدۇ، ئاندىن دەمەشق، بەلىبەك (Baablakh) ۋە خەمس (Hims) رايونىغا سوزۇلۇپ كىرىپ، بۇ شەھەر ـ بازارلار ۋە بەگراس (Baghras) نىڭ شىمالى ئارقىلىق، ئەرمىنىيە بىلەن رۇم ئارىلىقىدىكى جەيھۇن (Jayhun) دەرياسىدىن ئۆتىدۇ. ئاندىن ئەرمىنىيە بىلەن رۇم ئارىلىقىدا شىمالغا بۇرۇلۇپ رۇم تەۋەسىدىكى سارىر چېگرىسىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئاندىن شەرققە بۇرۇلۇپ، سارىر (sarir) بىلەن ئەرمىنىيە ئارىلىقىدىن ھەم ئارران (Arran) بىلەن چابىگ (Qabg)[159] ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، بىۋاستە ھالدا كاس دېڭىزى (可萨海) غا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەردىن يەنە يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ، سارىر بىلەن كاس ئارىلىقىدىن ئالان چېگرىسىغا يېتىپ كېلىدۇ. يەنە بىۋاستە شىمالدىن كاس رايونىنىڭ ئاخىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن پېچىنەك دۆلىتى، بۇلغارلار بىلەن رۇسلارنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتۈپ، ساجلى چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ ساجلى دۆلىتىدىن ئۆتۈپ، ساجلىنىڭ خورداب شەھىرىدىن ئايلىنىپ، ساجلى رايونىنىڭ ئاخىرىغىچە يېتىپ كېلىپ، مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

تۇرسىنادىن زۇگخار رايونىغىچە، كىشىلەر بۇ تاغنى خارجىت (kharjites) تېغى دەپ ئاتايدۇ، تاغدا نۇرغۇنلىغان يېزا ـ كەنتلەر بار، ئەتراپتىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى خارجىت

ئەزھىپىنىڭ مۇرىتلىرى. زۇگخاردىن دەمەشىق رايونىغىچە كىشىلەر بۇ تاغنى بالكا (Balqa) تېغى دەپ ئاتايدۇ. دەمەشقتىن شىمىس رايونىغىچە كىشىلەر بۇ تاغنى لۇبنان (Luban)، شىمىستىن باگلاس رايونىغىچە بەكرا (ياكى Dahra) ۋە تانۇك (Tanukh) تېغى باگلاشتىن سارىر چېگرىسىغىچە لۇكام (Lukkam) تېغى دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەردىن بىۋاسىتە هالدا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن لىنىيىنى ئايلىنىپ ئالان چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. كىشىلەر بۇ بۆلەك تاغ تىزمىسىنى چابۇك تېغى دەپ ئاتايدۇ. ئاندىن بۇ تاغنىڭ هەر قايسى بۆلەكلىرى قوشنا رايون ياكى شەهەر ـ بازارلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ، باشقا تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشايدۇ.

18A[160]، بۇ تاغ سۇرىيە بىلەن ئەرمىنىيە ئارىسىغا سوزۇلۇپ كىرگەن چاغدا، بىر چوڭ تارماق تاغ تىزمىسى بۆلۈنۈپ چىقىپ، رۇم رايونىغا تارقىلىدۇ. بۇ تارماق تاغ تىزمىسىنىڭمۇ نۇرغۇن تارماقلىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان ئالتۇن كانلىرى بار.

18B[161]، سارىر چېگرىسى ئەتراپىدابۇ تاغنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، گروزىيە دېڭىز ياقىلىرىغا سوزۇلۇپ بارىدۇ.

18C[162]، سارىر رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىر چوڭ تارماق بولۇپ، غەربكە قاراپ بۇ ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، بىر قەلئەگىچە سوزۇلىدۇ. بۇ قەلئە تاغ چوققىسىدىكى بىر شەهەر بولۇپ، شەهەر سېپىلىنى هەر كۈنى مىڭ ئەسكەر نۆۋەتلىشىپ قوغدايدۇ. بۇ يەردە ئالتۇن ۋە قوغۇشۇن كانلىرى بار.

18D[163]، ئالان (ALans) چېگرىسىدا بۇ تاغنىڭ ناهايىتى زور بولغان بىر تارمىقى غەربتىن ئالانغا سوزۇلۇپ كىرىدۇ. بۇ يەردە تاغ چوققىسىدا بىر شەهەر[164] بولۇپ، ئالاندىكى ئەڭ گۈللەنگەن شەهەرلەرنىڭ بىرى. بۇ تارماق تاغ تىزمىسى مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

19 [165]، رۇسلار بىلەن جىماك چېگرىسىنىڭ ئارىلىقىدا بىر كىچىك تاغ تىزمىسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى بەش كۈنلۈك يول كېلىدۇ.

20. رۇم دۆلىتىنىڭ رۇستايى ئاساۋا (ئېپېسۇس ?Ephesus) ئۆلكىسىدە بىر تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدا قورقۇنچلۇق بىر چوڭ ئۆڭكۈر بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ ئۆڭكۈر «ئۆڭكۈردىكى هەمراهلار» (قاتتىق ئۇخلاۋاتقان يەتتە كىشى) نىڭ قونالغۇسى ئىكەن[166].

21. يەنە بىر تاغ[167] بولسا رۇم چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، ئەفراخۇن (Afrakhnu) شەهرىگە يېقىن، ئۇزۇنلۇقى ئالتە كۈنلۈك يول كېلىدۇ.

22. يەنە بىر تاغ بولسا گروزىيىگە يېقىن جايلاشقان بولۇپ، تاغدا كۈمۈش ۋە مىس كانلىرى بار.

23. مىسىر ئۆلكىسىدە ئىككى تاغ بار: بىرى نىل دەرياسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاسۋان (Uswan) ۋە نۇبىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، ئۇدۇل شىمالغا قاراپ سوزۇلىدۇ. مىسىر چېگرىسى ئىچىدە ئۇ يەنە بۇسىر (ياكى Tawsir) ۋە (مىسىرنىڭ پايتەختى) فۇستات (Fustat) نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، خاف (مەنىسى «شەرقىي قىرغاق» Khauf) ۋە جىغار قۇملۇقىغا سوزۇلۇپ مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ. بۇ تاغنىڭ ئىسمى مۇكاتتام (MUQUTTAM) تېغى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالتۇن ۋە كۈمۈش كانلىرى بار.

24. يەنە بىرى نىل دەرياسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان، بۇ تاغمۇ نۇبىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ فەييۇم (Fayyum) رايونىدىكى ئىبرىك (?Ibriq، Abwait) گىچە سوزۇلىدۇ. ئاندىن غەربكە قاراپ بىر تارمىقى بۆلۈنۈپ چىقىپ، بارا ـ بارا يوقايدۇ. بۇ تاغدا ياقۇت، يېشىل ياقۇت، ۋە فىروزە قاتارلىق كان بايلىقلىرى بار. تاغدا قارا هەم سېرىق يوللۇق سىزىقى بار ياۋا ئېشەكلەر بار بولۇپ، ناۋادا ئۇ ياشاۋاتقان بۇ شارائىتىدىن ئايرىلسىلا ئۆلىدۇ. بۇ تاغنى يېشىللىقتىكى تاغ دەيدۇ.

25. رۇم چېگرىسى ئىچىدە، سىتسىلىيە (seleucia) ئەتراپىدىكى دېڭىز قولتۇقىدا بىر

كىچىك تاغ[168] بار. 26. يەنە بىر تاغ[169] ئىسپانىيە چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، بۇ تاغ مالىكا (Maliqa) دىن باشلىنىپ، غەربتە سانتارىيە (Shantariya) گىچە سوزۇلىدۇ، ئاندىن شىمالغا بۇرۇلۇپ لېرىدا (Lerida) ئۆلكىسىگە كىرىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا غەربتە تۇلايىت (Tulaytih) ئۆلكىسىگىچە سوزۇلىدۇ. تولايىت شەھىرى مۇشۇ تاغنىڭ باغرىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ تاغ مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ.

27. ئىسپانىيە چېگرىسى ئىچىدە، كورىيە (Coria) بىلەن ترۇشىللو (Truxillo) چېگرىسىدا يەنە بىر تاغ[170] بار، بۇ تاغدىن نۇرغۇن دورا ماتېرىياللىرى چىقىدۇ.

28. يەنە بىر تاغ رۇمنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇلغار تېغى (Bulghari)[171] دېيىلىدۇ. تاغدا ئاھالە بار، كىشىنى جەلپ قىلىدىغان جايلىرى ئىنتايىن كۆپ.

يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن تاغلارنىڭ ھەممىسى دۇنيادىكى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ۋە كىشىلەر بۇگۈنگىچە يېتىپ بارغان رايونلاردا پەقەت توققۇز تاغ بار.

29. جەبىلەل كامار ئىسىملىك بىر تاغ[172] بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالتۇن ۋە كۈمۈش كانلىرى بار. نىل دەرياسىنىڭ مەنبەسى مۇشۇ يەردە. بۇ تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى 500 يول كېلىدۇ.

30. باشقا سەككىز تاغنىڭ ئۇزۇنلۇق ۋە كەڭلىكى ھەم سوزۇلۇش دائىرىسى ئوخشاش ئەمەس؛ ئۇلارنىڭ ئورنى ۋە كۆلىمىنى بىز ئىلگىرى خەرىتىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئىزاھاتلار:

[1] M. سۇتۇدېخ (M. sotudeh) دوكتور بۇ يەردە «ئاللاتائاللا ھەر خىل ھېكمەتلەر ئارقىلىق بەندىلىرىنى توغرا يولغا باشلايدۇ» دېيىش كېرەك دەپ قارايدۇ.

[2] ئوبۇل ھارىس مۇھەممەدئىبلىئەھمەد — گۆزگان (خۇشكەنت) دېگەن جاينىڭ پادشاھى. ئاپتورنىڭ شاپائەتچىسى.

[3] ھىجرىيە 372 ـ يىلى مىلادىيە 982 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

[4] يەنى چاشتەن بۇگۈنكى شىتەن.

[5] بۇ يەردە ئاپتور خاتالاشقاندەك قىلىدۇ.

[6] يەنى تىنچ ئوكيان.

[7] 40 ـ بابقا قاراڭ.

[8] ھىندى ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ.

[9] سۇماترانى كۆرسىتىدۇ.

[10] ئاتلانتىك ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ.

[11] سۇلتان توغرىسىدا 60 ـ بابقا؛ مەغرىب توغرىسىدا 40 ـ بابقا قاراڭ.

[12] جىبرالتار بوغۇزىنى كۆرسىتىدۇ.

[13] ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنى كۆرسىتىدۇ، 42 ـ بابقا قاراڭ.

[14] ساكلاب توغرىسىدا 43 ـ بابقا قاراڭ، لېكىن بۇ دۆلەتنىڭ دائىرىسى ئەينى چاغدا غەربىي ئوكيانغا تۇتاشقان ـ تۇتاشمىغانلىقى گۇمانلىق.

. [15] شىدران تاقىم ئاراللىرى (ئەنگلىيىدە)نى كۆرسىتىدۇ، نورۋېگىيە ياكى ئىسلاندىيىسىنى كۆرسىتىدۇ، دەيدىغانلارمۇ بار.

[16] جىبرالتار بوغىزىنى كۆرسىتىدۇ.

[17] ھىندى ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ.

[18] 13 ـ بابنىڭ 14 ـ بۆلۈمىگە قاراڭ.

[19] جايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس.

[20] ياۋا ئەتراپلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[21] 55 ـ بابقا قاراڭ.

[22] يەنى، ئادىن قولتۇقى.

[23] قىزىل دېڭىز سۇۋەيش قولتۇقى بىلەن ياكبار قولتۇقى.

[24] پارس قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[25] ئومان قولتۇقى بىلەن بىر قىسىم ئەرەب دېڭىزىنى كۆرسىتىدۇ.

[26] بېنگال قولتۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[27] ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنى كۆرسىتىدۇ.

[28] بۇ يەردە ئاپتور خاتالاشقاندەك قىلىدۇ، ئەينى چاغدا ئەرمىنىيىنىڭ دائىرىسى ئوتتۇرا يەر دېڭىزى قىرغاقلىرىغا تۇتاشمىغان.

[29] دوكتور. م. سۇتۇدىخ بۇ «بۇ قىرغاقتىن يەنە قارشى قىرغاقنى كۆرگىلى بولمايدۇ» دېگەن سۆز بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ.

[30] يەنى كاسپىي دېڭىزى.

[31] مۇساپە، ئەسلى تېكىستتە پەرسەخ، قەدىمكى پېرسىيىنىڭ مۇساپە ھېسابلاش بىرلىكى، بىر پەرسەخ تەخمىنەن ئالتە كىلومېتىرغا تەڭ، تەخمىنەن سەككىز پەرسەخ، دېگۈچىلەرمۇ بار.

[32] 46 ـ بابقا قاراڭ.

[33] دوناي دەرياسى بويلىرىدىكى بۇلغارلارنى كۆرسىتىدۇ، 42 ـ بابنىڭ 16 ـ بۆلۈمىگە قاراڭ.

[34] ئىسسىقكۆلنى كۆرسىتىدۇ.

[35] مىنورسكىي ئاپتور ئاسۇر دېڭىزى بىلەن بالتىق دېڭىزىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن، دەپ قارايدۇ.

[36] بۇ يەردە خاتالىق بار، بۇ دېڭىزدىكى بىر قولتۇق ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بىلەن تۇتاشقان بولۇشى مۇمكىن، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن تۇتىشىدۇ.

[37] ئومىيە كۆلىنى — بۈگۈنكى لىنزەيىي (雷宰那湖) كۆلىنى كۆرسىتىدۇ.

[38] بۇ كۆل بۈگۈنكى تۈركىيە دائىرىسىدىكى تۇز كۆلىنىڭ جەنۇبىدا، قەدىمكى زاماندا ستىلسىيىدىن ئامۇرۇمغا بارىدىغان يول ئۆتىدە.

[39] تۇز كۆل ئەتراپلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك، كونىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر كۆل، بۈگۈنكى مۇراد كۆلى.

[40] 29 ـ بابنىڭ 12 ـ بۆلۈمىگە قاراڭ.

[41] تاشت كۆلىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۈگۈنكى باختاخان (巴赫塔甘湖) كۆلىنىڭ شىمالىي قىسمىدا.

[42] لاجىرىد دەرياسى (拉吉尔德河) دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ دەريا باختىيا قاتارلىق كۆللەرنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن باشلىنىدۇ.

[43] بايان قىلىنغان تەرتىپكە ئاساسلانغاندا، بۇ كۆل ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدە بولۇشى كېرەك. تۇران بۇلاغ ۋە تۇران ئارجىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا. A. Z. ۋالىدى (Validi) بۇ كۆل ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى تېكەس دەرياسى بىلەن كېگەن دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى بورو ـ داباسۇن (Boro—dabasun) كۆلىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، بۇ كۆلنى قارلۇقلار چېگرىسى ئىچىدە دەپ ئېيتىش تەس دەپ قارايدۇ. مىنورسكىي تۇز كۆلنى خۇنتىنگتوننىڭ ئېيتقىنىدەك شور كۆلى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى تۇز كۆلنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تۇز كۆل دېڭىز يۈزىدىن 5,000 ئىنگلىز چىسى ئېگىزلىكتە بولۇپ، توشقان (陶什干) نىڭ جەنۇبىدا، قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا 140 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا خۇنتىنگتون (R. Pumpelly, Huntington «تۈركىستاننى قىدىرىپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» ۋاشىنگتون. 1905. P.202 گە قاراڭ) نىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، «بۇ كۆل ئەمەلىيەتتە ئېيتماققا كۆل بولسىمۇ، يەنە بىر ئېيتماققا بىر پارچە تۇز ئىدى... كىشىلەر بۇ يەردىن تۇز يىغىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ، بۇ تۇزلارنى تازىلىغاندىن كېيىن يېمەكلىككە ئىشلىتەتتى».

[44] بۇ يەردىكى كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇق ۋە كەڭلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىلەن «غەربىي يۇرتنىڭ سۇ يوللىرى خاتىرىسى» دىكى بايانلار يېقىن بولۇپ، شۇ سۇڭ «غەربىي يۇرت سۇ يوللىرى خاتىرىسى» نىڭ بەشىنچى جىلدىدا:

«تۇمۇرتى نۇر (يەنى ئىسسىقكۆل) يەنە تۇز كۆل دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرق غەربىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق. جەنۇب ـ شىمال كەڭلىكى 120 چاقىرىمدىن ئارتۇق. تار جايلىرى 80

چاقىرىمدىن ئارتۇق» دېيىلگەن.

[45] يەنى بۇگۇنكى مانزالا (Manzala) كۆلى.

[46] مىنورسكىي نىل دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تارماق ئېقىن مۇشۇ كۆلگە قۇيۇلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

[47] بۇ ئىككى شەھەر ھەققىدە، 39 ـ باب 4 ـ پاراگرافتىكى بېرىلگەن ئىزاھاتقا قاراڭ.

[48] يەنى بۇگۇنكى ئىزنىك كۆلى (Iznik). ھازىرقى تۈركىيىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان.

[49] ئېھتىمال بۇگۇنكى باسلىيۇن كۆلى (Basiliyun)نى كۆرسەتسە كېرەك. لى، ستىرانگې (Le. Strange) باسلىيۇن كۆلىنىڭ ئاق شىشى كۆلى بولۇپ، تۈركىيىنىڭ ئوتتۇرا غەربىي قىسمىدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققان. (Le. Strange The Lands Of Eastern Caliphate p. 135)گە قاراڭ

[50] ئالتىنچى باب، 23 ـ پاراگرافتا تىلغا ئېلىنغان دارياچا بىر سازلىق.

[51] باسترابنىڭ ئاستراب (Astarab) بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

[52] ئالتىنچى باب. 62 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[53] يەنى قارا كۆل (Qara——kul)، سەمەرقەنت دەرياسى (زەرەپشان دەرياسى) غا جايلاشقان. يېقىن ئەتراپىدا يوقاپ كېتىدۇ.

[54] ئېھتىمال لوپنۇر كۆلى بولۇشى مۇمكىن.

[55] مىنورسكىي ئېھتىمال بايقال كۆلىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ.

[56] يېرىم ئارال بۇ كىتابتا ئارال دەپ ئاتالغان.

[57] ئۈچىنچى، بەشىنچى پاراگرافلاردىن باشلاپ سەككىزىنچىسى پاراگرافقىچە، مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ سۇماترا ۋە ياۋا ئاراللىرىنى پەرقلەندۈرەلمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىنغان بولۇپ، بەزىدە بىر ئارالنىڭ ئوخشىمىغان جايدىكى ئاتىلىشىنى بىر قانچە ئارالنىڭ نامى قىلغان. بۇ يەردىكى ئالتۇن ئارال بولسا سۇماترا ئاراللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[58] M . سۇتۇدېخ دوكتور بۇ يەردە تەرجىمە قىلىپ:
«جۇڭگو سودىگەرلىرى دائىم بۇ يەرگە كېلەتتى...» دەپ قارىغان.

[59] بۇ ئارالنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس، بىراق سۇماترا ئاراللىرى ئەمەسلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

[60] سۇماترانى كۆرسەتسە كېرەك.

[61] 56 ـ بابقا قاراڭ. بۇ يەردىكى بايانلار بىلەن 56 ـ بابتىكى بايانلار ماس كېلىدۇ.

[62] بۇ ئىككى ئارال ئېھتىمال بىر ئارال بولۇشى مۇمكىن.

[63] سۇماترادىكى غەربىي جەنۇبىي دېڭىز قىرغاقلىرىغا جايلاشقان.

[64] دې. خويې (De Goeje) نىڭ كارا ئاراللىرى ئېھتىمال كۋا (Kva) ئاراللىرىنى كۆرسىتىدۇ. مالاي يېرىم ئاراللىرىغا جايلاشقان، دېگىنىگە ئاساسلىنىپ، مىنورسكىي كارا ئاراللىرى بالۇسنىڭ شىمالىغا (شەرقىي شىمالىغا) جايلاشقان. بالۇسنىڭ جەنۇبىدا ئەمەس دەپ ھېسابلايدۇ.

[65] ئېھتىمال نىكوبار (Nicobar) تاقىم ئاراللىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[66] 10 ـ بابنىڭ 74 ـ پاراگرافىغا قاراڭ.

[67] ئېھتىمال كىشم ئاراللىرى (Qishm) بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ شىمالى قىسمىدىكى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان قىسمىدا لافت (Laft) دېيىلىدىغان بىر كەنت بار. بۇ ئارال پارس قولتۇقىغا جايلاشقان.

[68] يەنى ئۇۋال ئاراللىرى (Uwal) بولۇپ، بەھرەين تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى.

[69] ياگۇت (Yagut) بۇ ئىسمىنى قوشۇپ يازغاندا Suqutra 和 suqatra، يەنى ئەرەبىستاننىڭ جەنۇبىدىكى سۇكۇترا ئاراللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[70] بۇ دېڭىزدىكى بىر قولتۇق (ئەرەب قولتۇقى) بولۇپ، ئۈچىنچى باب. ئۈچىنچى پاراگرافقا قاراڭ (2)

[71] فالەن، يەنى تاراب ئاراللىرى بولۇپ، ئىستاھر تاران سۇۋەيش قولتۇقى ۋە ياقبا قولتۇقى ئاراللىقىدا، جۇبايلات تاران ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ. ياگۇت بۇ ئىككى ئارالنى ھىجاز ئەتراپىدا دەپ

ھېسابلايدۇ.

[71] ئىبن رۇشاھ (伊本.鲁斯塔) تولومبىينىڭ كىتابىدىكى «بەخت ئارىلى»نى كانارىي تاقىم ئارىلى (Canary Islans)، ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان، ئافرىقىنىڭ غەربىي شىمالىي دېڭىز قىرغىقىدا دەپ قارايدۇ.

[73] 40 ـ باب 18 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[74] 20 ـ پاراگرافتىن 21 ـ پاراگرافقىچە تىلغا ئېلىنغان ئاراللار ئەمەلىيەتتە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا جايلاشقان.

[75] جەنۇبىي سپورات تاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى. ئېگەي دېڭىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. تۈركىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى دېڭىز تەۋسىگە جايلاشقان.

[76] بۇ ئارال بۈگۈنكى سۈرىيە راتاكىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئەتراپىدىكى دېڭىز تەۋسىگە جايلاشقان. تەرتۇس شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا.

[77] بۈيۈك بىرىتانىيە تاقىم ئاراللىرىنى كۆرسىتىدۇ. 42 ـ باب 22 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[78] ئۈچىنچى باب سەككىزىنچى پاراگرافقا قاراڭ .

[79] مىنورسكىي بۇ يەرنى ئىسپانىيىگە تەۋە جاي دەپ قارىغان.

[80] ئېھتىمال ئالپىس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك؟

[81] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[82] كورسكا (科西嘉) ئارىلى مىنورسكىي بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى (ئاپتور) كورسكانىڭ ئورنى بىلەن كىرىت ئارىلىنىڭ ئورنىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن دەپ قارايدۇ.

[83] بۈگۈنكى ئىۋانزا ئارىلى، بالېئارتاقىم ئاراللىرىنىڭ بىرى. ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئىسپانىيىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.

[84] بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى ئېنىقكى ساردىنىيە ئارىلى بىلەن سىتسىلىيە ئارىلىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. ساردىنىيە ئارىلى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىدە بولۇشى كېرەك. ئاپتور بۇ ئارالنى ئۇنىڭ جەنۇبىدا قىلىپ قويغان.

[85] بۇ ئارالنىڭ ئورنى بىلەن سىپىرۇسنىڭ ئورنى ئارىلىشىپ كەتكەن.

[86] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[87] يەنى ئۇرمىيە كۆلى (乌 米 亚 湖).

[88] بايانلارغا ئاساسلانغاندا ئېھتىمال مادېر ئارىلىنى كۆرسەتسە كېرەك. خانىكوف مادېر ئارىلى يەنى سارا ئارىلى بولۇپ لانكۇران (Lankuran) نىڭ يېقىن ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ.

[89] مانگىشلاغ (Manghishlag) ئارىلى، يەنى كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىرغىقىدا.

[90] (يۇەن سۇلالىسى تارىخى، غەربىي شىمالدىكى يۇرتلارغا ئىلاۋە. . . نىڭ ئاپتورى شىپىستان، (希 思 丹)، 32 ـ باب ئىككىنچى پاراگرافتىكى ئىزاھاتقا قاراڭ.

[91] مىنورسكىي ئېھتىمال ئاستىراباد (Astarabad) دېڭىز قولتۇقىدىكى تۇمشۇق بولۇپ، يەنى هامان كۆلى دېڭىز قولتۇقى ئاتىلا دەرياسى قۇيۇلىدىغان جايدىكى تۇمشۇق.

[92] ئۈچىنچى باب ئۈچىنچى پاراگرافقا قاراڭ.

[93] ئاپتورى سەيلۇن جۇڭگوغا تەۋە دەپ قارىغان. بۇ يەردىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، سەيلۇندىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسەتكەن.

[94] بۇ يەردە خاتالىق بار. چۈنكى، بۇ تاغ تىزمىلىرى بىلەن سەيلۇندىكى تاغ تىزمىلىرى چېگرىداش ئەمەس. مانسا تېغى بىرقانچە تاغ تىزمىلىرىغا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى، باشلانغان جايدىن باشلاپ ھىندىستان بىلەن جۇڭگو چېگرىسىغىچە، بۇ بۆلەك مالاي يېرىم ئارىلىدىكى بوي بۆلۈنۈشىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى، تىبەتنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ راڭرۇڭ (Rang—rong) بۆلىكىگىچە، تىبەتنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۈچىنچى، بۇ يەردىن نارۋەنگىچە غەربىي شىمالغا سوزۇلۇپ ياتقان بىر قىسمى، گەنسۇ بىلەن چىڭخەي ۋە سەيدامدىكى سۇ بۆلگۈچى داۋان بولغان جەنۇبىي تاغ چىلانتاغ (چىلىيەنشەن تېغى) نى كۆرسەتسە كېرەك. تۆتىنچى، بۇ يەردىن جۇڭگو چېگرىسىدىكى قۇملۇقنىڭ ئەڭ يىراق بولغان قىسمىغىچە، تىبەتنىڭ شىمالىي قىسمى

بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقى ئارىسىدىكى كوئېنلۇن تاغ تىزمىسى بىلەن ئالتاي تېغىنى كۆرسىتىدۇ. بەشىنچى، ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلىكى تەڭرى تېغىنىڭ غەربىي بىلەن ياكسارت دەرياسى ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[95] 11 ـ باب، بىرىنچى پاراگرافقا قاراڭ.

[96] 11 ـ باب، ئۈچىنچى پاراگرافقا قاراڭ.

[97] Tamat، 11 ـ باب، 9 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[98]

[99] مانسا تاغ تىزمىسىنىڭ تارمىقى. چاڭجىياڭ ئويمانلىقى بىلەن خۇاڭخې ئويمانلىقىنىڭ سۇ بۆلگۈچى داۋىنى، تىبەت مەركىزى ئېگىزلىكى تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئالېكساندىر تاغ تىزمىسىنىڭ تارمىقى (قىرغىزنىڭ شىمالىدىكى تاغ تىزمىسى).

[100] تاۋكان تۇرپاننىڭ (Turfan) خاتا يېزىلىشى بولسا كېرەك. تەڭرى تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى بولغان بوغدانى كۆرسىتىدۇ. تۆت مۇساپە (پەرسەخ) ئېھتىمال ئۇنىڭ ئاساسىي چوققىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[101] كۇچا ۋە ئاقسۇنىڭ شىمالىدىكى تەڭرى تېغىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى.

[102] يەنى ئاقسۇ دەرياسى.

[103] قۇلانگۇن دەرياسى (胡兰功河) ئەتراپىدىكى ئېگراج ئارت تېغىغا جايلاشقان ياكى مۇزئارت تاغ ئېغىزىنى كۆرسىتىدۇ، ياكى بولمىسا، ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى سەل پەسرەك بولغان بېشىلى تاغ ئېغىزىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن مۇزئارت تاغ ئېغىزى ئېھتىمال ناھايىتى چوڭ بولۇشى مۇمكىن.

[104] توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربىي شىمالىي ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىدىكى تاشقى ئىلى تاغ تىزمىسى.

[105] ئايلىنىپ قايتىپ كېلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

[106] ئېھتىمال ئالتاي تاغ تىزمىسى بولسا كېرەك؟

[107] ئاپتورى بۇ يەردە ئاساسلىقى ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمى، نېپال، شىزاڭ، شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى، كەشمىر، پاكىستاننىڭ شىمالىي قىسمى، ئافغانىستان، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە ئىراننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى بايان قىلغان. مۇئەللىپ (ئاپتور) بۇ تاغ تىزمىلىرىنى بىر كېمە شەكىلدىكى تاغ تىزمىلىرى (بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ كەتكەن) سۈپىتىدە بايان قىلغان. (مۇھاكىمە قىلغان).

[108] 10 ـ باب 14 ـ پاراگرافقا قاراڭ. توققۇزىنچى ۋە توققۇزىنچى A پاراگرافتىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنى 10 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[109] بۇ بۆلەكتە ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىي چېگرىسىدىكى تاغ تىزمىسى بايان قىلىنغان.

[110] بۇ بۆلەكتە ئاساسلىقى ھىمالايا تېغى، قارا قۇرۇم تېغى، پامىر ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ تاغ تىزمىلىرى سۆزلەنگەن.

[111] بۇتتامان رايونى يەنى ئامۇ ۋە سىر دەريالىرى باشلىنىدىغان تاغلىق رايون، باتولدنىڭ «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ. 1928ـ يىل ئىنگلىزچە نەشرى، 82 ـ بەت.

[112] بۇ پاراگرافتا بايان قىلىنغانلار 92 ـ پاراگرافتىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ تارمىقى.

[113] بۇ رايون پەنجى دەرياسى بىلەن ۋاخشۇ دەرياسى ئارىسىغا جايلاشقان.

[114] تاشقى ئالاي تاغ تىزمىسى ۋە ئالاي تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[115] زەرەپشان تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[116] بۇ بۆلەكتە ئاساسلىقى بىر قىسىم ھىمالايا تېغى، كەشمىرنىڭ دەل شىمالىي قىسمى ۋە ھىندىقۇش تېغى سۆزلەنگەن.

[117] 10 ـ بابقا قاراڭ.

[118] ياكى «ياۋا دۆلىتىدىكى قۇرغاق رايون» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ.

[119] قوشۇپ يازغاندا Qasak. بۇ تاغنىڭ ئورنىنى ئالتىنچى باب 15 ـ پاراگرافتىن كۆرۈڭ.
[120]، [121]، [122]: 10 ـ بابقا قاراڭ.
[123]، [124]: 23 ـ باب 71 ـ 76 ـ، پاراگرافلارغا قاراڭ.
[125] 23 ـ باب 62 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[126] بۇ يەردىكى مەنىسى: [غەربىي شىمالغىچە سوزۇلغان تارمىقى گۇر ئېلىدىن ئۆتىدۇ] دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ يەردە ھىرات دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى سىئاخ ۋە ئېرىبۇش تاغ تىزمىسى بايان قىلىنغان.
[127] 29 ـ باب ئالتىنچى پاراگرافقا قاراڭ.
[128]، [129]: 23 ـ باب 21 ـ 29 ـ، پاراگرافلارغا قاراڭ.
[130] 32 ـ باب 19 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[131] بۇ بۆلەكتە ئاساسلىقى ھىندىقۇش ۋە ئۇنىڭ تارمىقى بابا تاغ تىزمىسى ۋە ئۇلاردىكى كابۇل ۋە ھىرماند دەريالىرى باشلىنىدىغان تارمىقى بايان قىلىنغان.
[132] 23 ـ باب 80 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[133]M . سۇتۇدىخ دوكتور بۇ يەردە «خۇشكەنتتىكى بىر قىسىم چەت جايلار» قوشۇلۇشى كېرەك دېپ قارايدۇ.
[134] ئەنجەروپ ۋە پەنجشىل ھەققىدە 23 ـ بابقا قاراڭ. زامىنداۋار، 24 ـ باب 12 ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[135] بۇ ھالقا شەكىللىك تاغ دەشت ئىناۋۇر (Dasht—i Inrar) تېغىنى كۆرسىتىدۇ. غەزنىنىڭ غەربىتىن تەخمىنەن 50 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا.
[136] بۇ جۇملە 9Ba پاراگرافتا.
[137] كۆپېت تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك (تۈركمەنىستان چېگرىسىدا).
[138] بۇ بۆلەكتە يەر ناملىرى توغرىسىدا 23 ـ بابقا قاراڭ.
[139] بۇ يەردە ئاپتور شەرق تەرەپتىكى ئېلبورس تاغ تىزمىسىدىن باشلاپ تەسۋىرلىگەن.
[140] 28 ـ باب يەتتىنچى پاراگرافقا قاراڭ.
[141] جىروفت كېرماننىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 120 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. خاللىي ۋە شور دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايى.
[142] ئىستاھىر بۇ يەر كۇفىجنىڭ شىمالىدا دەپ قارايدۇ. 28 ـ بابقا قاراڭ.
[143] ئېھتىمال سىئاخ تېغى بولۇشى مۇمكىن.
[144] ئاپتور بۇ پاراگرافتا پارسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئىچكى تارماقلىرىنى بايان قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باققان، بىراق بايانلىرىدا بىر قىسىم خاتا قاراشلار كېلىپ چىققان.
[145] بۈگۈنكى كۇخ، چىلۇ باشت ۋە بىخىخاننىڭ ئارىلىقىدا.
[146] ئېھتىمال ئالتاي تېغى بولۇشى مۇمكىن.
[147] يەنى ساۋلان تېغى (Savalan)، ئېگىزلىكى 16,800 فۇت (ئىنگلىزچىسى) تىن ئاشىدۇ.
[148] بۈگۈنكى خامرىن (Hamrin) تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.
[149] خارىز چولڭ ئارارات تېغىنى كۆرسىتىدۇ. خۇۋەيرىز تېغى كىچىك ئارارات تېغىنى كۆرسىتىدۇ.
[150] 34 ـ بابقا قاراڭ.
[151] «ماركو پولو ساياھەت خاتىرىسى». 21 ـ بابتا تىلغا ئېلىنغان نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسى توختىغان تاغ. چولڭ ئەرمىنىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى رايونىغا جايلاشقان.
[152] 34 ـ باب 4ـ پاراگرافقا قاراڭ.
[153] ئەرەب يېرىم ئارىلى، قىزىل دېڭىز ئەتراپىدىكى تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
[154] تائىف شەھىرى مۇشۇ تاغ ئۈستىگە جايلاشقان.
[155] شىنئام تېغى سانانىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئىككى كۈنلۈك يول كېلىدىغان جايغا جايلاشقان.
[156] مىنورسكىي مۇدخەيقىرا تېغى (Mudhaikhira) دېپ قارىغان.
[157] بۇ ئىككى تاغ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئاجا تېغى (Aja) ۋە سالما تېغى (Salma) دىن

ئىبارەت.

[158] بۇ بۆلەكتە بايان قىلىنغان تاغ تىزمىسىنى سىنايدىكى تاغ تىزمىسى، سۈرىيىدىكى تاغ تىزمىسى، ئەرمىنىيىدىكى تاۋرۇس تاغ تىزمىسى، كىچىك كاپكاز تاغ تىزمىسى ۋە شەرقىي كاپكاز تاغ تىزمىسى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىراق، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان تەرتىپتە مەلۇم ئارىلىشىپ كېتىش بار. سىنايدىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزىغىچە ئاپتور ئومۇمەن غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغىچە بولغان تەرتىپ بويىچە بايان قىلغان بولسىمۇ، بىراق كاسپىي دېڭىزىنى سۆزلىگەندىن كېيىن، تۇيۇقسىزلا شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا بايان قىلىشقا ئۆزگىرىپ كەتكەن.

[159] داغىستانىش سۇيۇرغالىلىق يەر.

[160] كىچىك ئاسىيادىكى قاۋۇس تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[161] چوڭ كاپكاز تاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمى. ئاپتور بۇ يەردە كاپكازدىكى ئاساسلىق تاغ تىزمىسىنى ئۇنىڭ تارمىقى قىلىپ قويغان.

[162] جىلىك ئويمانلىقى ۋە قويسۇ (Qoy—Su) ئويمانلىقىدىكى ئېگىز تاغ تىزمىسى.

[163] كازبېك تېغىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[164] بۇ يەردىكى قورغان بىلەن 48 ـ باب 3 ـ پاراگرافتىكى قورغان يېقىن كېلىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. شۇنداقلا C18 دىكى قورغان بىلەن 49 ـ باب بىرىنچى پاراگرافتىكى قورغان يېقىن كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ.

[165] بۇ يەردە چوقۇم ئۇلار تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

[166] بۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى خرىستىئان ئەللىرى بىلەن مۇسۇلمان دۇنياسىدا ئاھايىتى كەڭ تارقالغان بىر ھېكايە، رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە رىم ئىمپېراتورى دېشىئۇس فىرىنىيىنىڭ مۇرتىلىرىغا زىيانكەشلىك قىلغان ۋاقىتتا (مىلادى 250 ـ يىلى) ، يەتتە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ياش يېسئۇس (Fphesus) . كىچىك ئاسىيادىكى بىر قەدىمىي شەھەر (ھازىرقى تۈركىيىنىڭ ئىزمىر ئۆلكىسىنىڭ جېگرىسى ئىچىدە) ئەتراپىدىكى بىر تاغ ئۆڭكۈرىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. ئۆڭكۈر سېزىلىپ قالغاندىن كېيىن ئۇلار چىقسىلا ئۆلتۈرىدىغان بولغاچقا بۇ يەتتە كىشى قامىلىپ قاپتۇ. ياكى رىم ئىمپېراتورى سئوۋئىئوس I ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىگە كەلگەندە (408 ـ 450 ـ يىل) ، تاغ ئۆڭكۈرىنى بىر پادىچى بايقاپ ئېچىپتۇ. بۇ يەتتە كىشى مۆجىزىلىك ھالدا قاتتىق ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ ھوشىغا كەپتۇ. ئۇلار بايقىغان كىشىلەرگە قاتتىق ھەيران بولغان ھالدا خرىستوسىغا تەشەككۈر بىلدۈرۈپتۇ. بۇ ئىشنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان سئودوشيئوس I دەرھال نەق مەيدانغا بېرىپ ، ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى ئاڭلاپتۇ. سۆزلىرىنى دەپ بولغاندىن كېيىن، بۇ يەتتە كىشى يەنە قاتتىق ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. سئودېشىئوس I چوڭقۇر تەسىرلىنىپ، خرىستىئان دىنىغا تېخىمۇ ئىشىنىدىغان بولۇپ كېتىپتۇ ھەم بارلىق ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرىدىغان مۇرتلارنى كەچۈرۈم قىلىپتۇ ھەم زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى مۇرتلارنى قايتىدىن ھاياتلىققا ئېرىشتۈرۈپتۇ.

[167] پاڭتىن (庞廷) تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

[168] ئەگەر ئاپتور بۇ يەردە ئىسكەندەر قولتۇقىدىكى سىلۇسيازنى كۆرسەتكەن بولسا، بۇ يەردىكى كىچىك تاغ سىپلىزىيەدىكى تاۋرۇس تېغىنى كۆرسىتىدۇ.

[169] گۇۋا دابۇىر دەرياسى، گىۋادىئانا دەرياسى بىلەن تاھۇ دەرياسى ئويمانلىقى ۋە شەرققە ئېقىپ ئوتتۇرا دېڭىزغا كىرىدىغان ئېقىن ئايرىدىغان سۇ بۆلگۈچى داۋاننى كۆرسىتىدۇ.

[170] ئىسپانىيىدىكى تاھۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى گۇۋا دالاما تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[171] بۈگۈنكى بۇلغارىيىنى كېسىپ ئۆتىدىغان بالقان تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[172] مېنورسكىي بۇ يەر خۋاڭخې دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى ساراڭدېڭىز تېغى مانسا تېغىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان.

(داۋامى كېيىنكى سانىدا)

قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخىي ئەسەر — «ھۇدۇدۇلئالەم»①

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت نۇردۇن

ئالتىنچى باب
دەريا - ئېقىنلار توغرىسىدا

دەريا ئېقىنلار ئىككى خىل: بىر خىلى، تەبىئىي دەريا - ئېقىنلار، يەنە بىر خىلى، ئادەم قازغان دەريا - ئېقىنلار. ئادەم كۈچى ئارقىلىق قېزىلغان دەريا - ئېقىنلار، مەلۇم شەھەر - بازارلارنىڭ سۇ ئىشلىتىشى ئۈچۈن ياكى مەلۇم رايوندا دېھقانچىلىق سۇغىرىش ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن قېزىلغان. ئادەم قازغان دەريا - ئېقىنلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىنتايىن كىچىك، كېمە قاتنىيالمايدۇ. بەزى شەھەر - بازارلاردىكى ئادەم قازغان دەريالار ئوندىن كۆپرەككە يېتىدۇ، بەزىلىرىدە كۆپ بولغان بىلەن ئىنتايىن قىسقا بولىدۇ. بۇ دەريا سۇلىرى ئىچىملىك، دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل ئادەم قازغان دەريالارنىڭ سانى مۇقىم بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلار بەزى ۋاقىتلاردا كۆپىيىپ قالىدۇ، ياكى ئازىيىپ كېتىدۇ.

تەبىئىي دەريا - ئېقىنلار چوڭ دەريالارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار قار سۈيى، تاغلاردىكى، يەر يۈزىدىكى بۇلاقلاردىن شەكىللىنىدۇ؛ بۇ بۇلاقلار تەرەپ - تەرەپتىن قوشۇلۇپ دەريا بولىدۇ، دەريا قىنى بەزىدە كەڭ بەزىدە تار بولۇپ، بىۋاستە دېڭىزغا ياكى كۆلگە قۇيۇلۇپ ئاخىرلىشىدۇ. بەزى تەبىئىي دەريالار چوڭ ئەمەس بولۇپ، بىر شەھەر - بازار ياكى بىر رايون پايدىلىنىدۇ، مەسىلەن، بەلىخ دەرياسى ۋە مالى (مەرۋى؟ 马雷) دەرياسى. بەزىدە نۇرغۇن ئادەم قازغان دەريالارنىڭ سۈيى تەبىئىي دەريالاردىن كېلىدىغان بولۇپ، كىشىلەر پايدىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى دەريا سۈيى يەنىلا دېڭىزغا ياكى كۆلگە قۇيۇلىدۇ. ئېفرات دەرياسىنىڭ ئەھۋالى مۇشۇنداق.

1. بىرىنچى دەريا شەرققە جايلاشقان، ئۇ قۇمدان دەرياسى دېيىلىدۇ. （莎浪迪布） سەرانديپ تېغىدىن[173] باشلىنىدۇ. بۇ دەريا يىگىرمە كۈن ئاققاندىن كېيىن بىر سازلىق شەكىللىنىدۇ، بۇ سازلىقنىڭ كەڭلىكى، تارلىقى بەش يول كېلىدۇ، ئاندىن بۇ سازلىقتىن بىر چوڭ دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئەڭ ئاخىرىدا يەتتە كۈن ئېقىپ قۇمدان شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. بىر قىسىم دەريا سۈيى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىپ، قالغىنى شەرققە قاراپ ئېقىپ شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ.

2. يەنە بىرسى كىسائۇ (Kisau) دەرياسى[174]، ئۇ مانسا تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، تىبەتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بىر جايغا ئېقىپ بارىدۇ. يەنە بۇ تاغ تىزمىسىنى بويلاپ، تاغ

---

① بېشى ئۆتكەنساندا

رايونى بىلەن تېرىلغۇ يەرلەر ئارىسىدىن داۋاملىق ئېقىپ ئۆتۈپ، بىۋاسىتە تىبەت - ھىندىستان چېگراسىنىڭ ئۇدۇلىغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن يەنە نۇرغۇن تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈپ، كۇجان (Kujgan) ۋە بۇگشۇر (Bughshur)[175] رايونىغا يېتىپ بارىدۇ؛ ئاخىرىدا جۇڭگونىڭ لر • ش (Lr. sh) ئۆلكىسى بىلەن خور • ش (Khur،sh) ئۆلكىسى ئارىسىدىن شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا بۇگشۇر رايونىغا كىرگەندىن كېيىن زوجياڭ (Chiyan ياكى Inan) دېيىلىدۇ.

3. يەنە بىر دەريا ۋاجاخ (Wajakh)[176] دەرياسى، ئۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن مانسا تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، قوملۇقتا ئاخىرلىشىدۇ. بۇ دەريا تاجاك • بارىخا(Barihai Thajakh)[177] دىكى ھەر قايسى شەھەرلەر (رايونلار؟) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئۇدۇن ئۆلكىسىنى ئايلىنىپ شاجۇ رايونىغا كەلگەندە بىر سازلىقنى[178] شەكىللەندۇرىدۇ. ئاندىن كۇچا تەۋەسىگە كىرىپ، يەنە كۇرش (Kur،sh) ئۆلكىسى بىلەن فراجىكلى (F،raj،kli)[179] ئۆلكىسى ئارقىلىق شەرقىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىدا بىر خىل akka قۇشى ماكانلاشقان. باھاردا، بۇ دەريانىڭ ئىككى قىرغىقى بۇ خىل كىچىك قۇشلار بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. بۇ دەريانىڭ كەڭلىكى يېرىم يول بولۇپ، كېسىپ ئۆتكىلى بولمايدۇ. بۇ دەريا كۇچا (Kucha ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) تەۋەسىدە كۇچا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر قايسى كىتابلاردىمۇ مۇشۇنداق دېيىلگەن. ماۋەرائۇننەھرگە خېلى يېقىن بىر جايدىن ئۈچ دەريا ئېقىپ چىقىدۇ[180]، بىرى س • ماي • ند S. MAY،ND دەرياسى، ئىككىنچىسى ك • راي • ند KH. RAY. ND دەرياسى، ئۈچىنچىسى كۇل • ند (KHUL. ND (khuknd? دەرياسى دېيىلىدۇ. GH،ŻA بىلەن klbɑn ئارىلىقىدا ئۈچ دەريانىڭ ھەممىسى تاجاخ دەرياسى[181] (Thajabh، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) غا قوشۇلىدۇ.

4. كىسائۇ دەرياسىدىن بىر چوڭ دەريا ئايرىلىپ چىقىپ، تىبەت خانلىقىنىڭ (؟) قەلئەسى ئەتراپىغا ۋە ئۇساڭ (Usang) دېگەن جايغا[182] ئېقىپ بارىدۇ. بۇ يەردە دەريا سۈيى ئېتىزلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

5. يەنە بىر دەريا ئىلى دەرياسى، ئۇ ئىگراج ئارت؟ (伊格拉吉 • 阿尔特) تېغىدىن باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ ئېقىپ ئىسسىقكۆلگە قۇيۇلىدۇ[183].

6. جەيھۇن دەرياسى، ۋاخان (Vakhan) رايونىدىن باشلىنىپ، بولۇر ۋە ۋاخانغا قاراشلىق 什格南 (سىغناق؟) چېگراسى ئارقىلىق، خۇتتالان (Khuttalan)، توخرى، بەلخ، سىغناق، خوراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە يېتىپ كېلىدۇ، ئاندىن خارەزم رايونىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا خارەزم دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

7. يەنە بىر دەريا خاراناب (Kharnab)[184] دەرياسى بولۇپ، كاساك (Qasak) تېغىنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، بەدەخشان ۋە پەرخار (Parghar)[185] ئارىلىقىدىن جەيھۇن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ، خاراناب دەرياسى جەيھۇن دەرياسىدىن چوڭ بولسىمۇ، بىراق كىشىلەر ئاخىرىسىنى جەيھۇن دەرياسى دەپ ئاتايدۇ، چۈنكى جەيھۇن دەرياسى ناھايىتى ئۇزۇن.

8. يەنە بىر دەريا[186] بۇتتامان تېغىنىڭ ئارقىسىدىن باشلىنىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 60 يول كېلىدۇ. بۇ تاغ يەككە - يېگانە شىمالدىن چىقىپ جەنۇبقا قاراپ، بىۋاسىتە مۇنك (Munk) بىلەن خۇلبۇك (Hulbuk)[187] رايونىغا يېتىپ بېرىپ پارخارغا كەلگەندە، جەيھۇن دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

9. ۋاخشاب دەرياسى (Vakhshab)[188]، ۋاخشى (Vakhsh) تېغىدىن باشلىنىپ، ۋاخشى ئەتراپىدا جەيھۇن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

10. يەنە بىر دەريا[189] كۇمۇجىزلار (Kumljlz) رايونىدىن باشلىنىپ، كۇمىج تېغىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، نۇدىز (Nukiz) ئارقىلىق كاۋادىيان (Qavadiyan)[190] ئەتراپىدا جەيھۇن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

11. يەنە بىر دەريا بولسا چاغانرۇدخ (Chaghn—rudh)[191] دەرياسى، ئۇ سىغناقتىن باشلىنىدۇ، تارمىد (Tarmid، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)[192] ئەتراپىدا جەيھۇن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

بۇ تۆت دەريا (8 ـ 11) نىڭ ھەممىسى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ.

12. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككى دەريا[193]، بۇنىڭ ئىچىدە نىسبەتەن چوڭراق. بىرى دارھام (Dargham) دەرياسى دېيىلىدۇ. بۇ ئىككىسى توخرىدىن باشلىنىپ، يەنە قوشۇلۇپ بىر بولىدۇ، ۋالۋالىج (Valvalij) ۋە خۇلم (Khulm)[194] ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ، ئامۇ دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

13. [195] يەنە بىر دەريا لەنپۇ ۋە دانپۇر (Danpur) تەۋەسىدىكى تاغلىقتىن باشلىنىپ، نىخار (Ninhar) نىڭ جەنۇبى (شىمالى؟) دىن ئېقىن ئۆتۈپ، لەنپۇ دەرياسى دېيىلىدۇ. يەنە مۇلتان رايونى ۋە رۇر (Rur) بازىرى، سادۇسان (Sadusan) بازىرى، بۇلرى (Bulri) بازىرى، مەنسۇرا (Mansura) بازىرى ۋە مەنجابرى (Manjabri) بازىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كۇلى (库里)[196] ئەتراپىدا چوڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ.

14. سىندى دەرياسى[197]، قاساك (Qasak) تېغىنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، (بۇ تاغ مۇز تاغمۇ دېيىلىدۇ)، جەنۇبتىن مۇلتان رايونىغا ئېقىپ كىرىپ، شەرق تەرەپتىكى لەنپۇ دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

15. خىۋان (Hivan)[198] دەرياسى، خىۋان تېغىدىن باشلىنىپ جەلاۋات (Jalawat)، بالئاۋات (Balawat) ۋە بىرۇز[199] (Binuza) ئارىلىقىدىن ئۆتۈپ مۇلتان ئۆلكىسىگە كىرىپ، غەربىي تەرەپتىن لەنپۇ دەرياسىغا قوشۇلىدۇ[200].

بۇ ئۈچ دەريا قوشۇلغاندىن كېيىن مىھران (Mihran) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇز تاغنىڭ چوققىسىدا بىر ئېقىن سۇ بۇلاقتىن ئېقىپ چىقىپ، يەنە ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر ئېقىنى شىمالغا قاراپ ئېقىپ، كارناب دەرياسى دېيىلىدۇ، يەنە بىر ئېقىنى جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، سىندى دەرياسى دېيىلىدۇ، بۇ دەريا كېيىن مىھران دەرياسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

16. يەنە بىر دەريا بولسا كىچىك مىھران دەرياسى[201]، ئۇ ھىندى تېغىدىن باشلىنىدىغان، داھۇم (Dahum) ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون بىلەن تۇبان پادشاھ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايون ئارىسىدىكى دەريا بولۇپ، خامانان (Hamanan) بىلەن بىلھارى ئارىلىقىدىن ھەم نۇنۇن (Nunun) بىلەن نۇنىن (Nunin) ئارىلىقىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، قەندىھارنى[202] ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كۆلى چېگراسىغا يېتىپ كېلىدۇ ۋە «بۈيۈك دېڭىز»غا قۇيۇلىدۇ.

17. ئۆزگەند دەرياسى[203]، قارلۇق تېغىدىن باشلانغاندىن كېيىن ئۆزگەند، باب (Bab) شەھىرى، ئاخسىكات (Akhsikat)، خوجەند ۋە باناكات (Banakat) لاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، چاش (Chaj) ياكى (Chach) چېگراسىغا كەلگەندىن كېيىن، س • تكاند S. tkand پاراب (Parab) ۋە نۇرغۇن يېزا ـ قىشلاقلارنى بويلاپ خوجەند ھەم جاۋارا (Javara، khavara) Khirsab چېگراسىنى بويلاپ، خارەزم دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

18. يەنە بىر دەريا بولسا كۇرساب(Khirsab)[205] دىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ، كۇرساب ئەتراپىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

19. يەنە بىر دەريا بولسا ئوش (Osh) دەرياسى[206] بولۇپ، بۇتتامان تېغىدىن باشلىنىپ، ئوش بىلەن ئۇرشت (乌拉什特) ئارىسىدىن ئۆتۈپ، ئۆزگەند دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

20. كۇبا (Quba) دەرياسى[207]، ئوخشاشلا بۇتتامان تېغىدىن باشلىنىپ، كۇبا ئەتراپىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

21. خەتلان (Khatlan) دەرياسى[208]، مانما تېغى[209] دىن باشلىنىپ، قارلۇقلار بىلەن ياغمىلارنىڭ چېگراسىدا كاتلان بازىرىنى[210] ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باب رايونىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

22. پاراك دەرياسى (Parak)[211] قارلىق تېغىدىن[212] باشلىنىپ، جەنۇبقا قاراپ چاش رايونىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باناكات بىلەن قىلاس (Qilas) قورغىنى ئارىلىقىدا ئۆزگەند دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

بۇ دەرياغا قوشۇلىدىغان بارلىق دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ ھەممىسى چاش دەرياسى دېيىلىدۇ. ئەرەبلەر بولسا جەيھۇن (سەيھۇن Sayhun) دەرياسى دەپ ئاتايدۇ.

23. بۇخارا دەرياسى[213]، بۇتتامان تېغىدىن [214] تۆت تارماق دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئالتە چاقىرىمدىن كېيىن بۇ تۆت دەريا بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرۈپ، دەريا يازا (Daryazzha)[215] دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سازلىقتىن بىر دەريا ئېقىپ چىقىپ، سۇرۇشانا (Surushana)، سەمەرقەند، سوغدى (粟特) رايونى ۋە بۇخارانى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ، تارماق ئېقىنلىرى بۇخارا رايونىدىكى تېرىلغۇ ئېتىزلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، باشقا ئېقىنلىرى پەيكەند (Paykand) كۆلىگە قۇيۇلىدۇ[216].

24. بەلىخ دەرياسى[217]، بامىيان (Bamiyan) رايونىدىن باشلىنىپ، مەردىر (Madr) ۋە كىرۋان (Kirvan) (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)[218] دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، بەلىخكە يېتىپ كېلىدۇ، دەريا سۈيىنىڭ ھەممىسى بەلىخ رايونىنىڭ دېھقانچىلىقىغا ئىشلىتىلىدۇ.

25. خىرماند (Hirdma) دەرياسى، خوشكەند چېگراسىدىن باشلىنىدۇ، گۇر ئەتراپىدا، بۇ دەريا دۇرخاش (Durghash)، تىل (Til) ۋە بوستانلاردىن ئېقىپ، ھەم شىتان رايونىنى ئايلىنىپ ئۆتىدۇ[219]. دەريا سۈيىنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدۇ، بىر قىسمى زاراخ كۆلىگە قۇيۇلىدۇ[220].

26. مالى (مەرۋى 马雷) دەرياسى[221]، غارچىستان (Gharchistan)[223] چېگراسىدىن باشلىنىپ، خوشكەند بىلەن گۇر چېگراسىدا تۇتىشىدۇ. بۇ دەريا باشىن (巴甲) ئارقىلىق، بۇ تاغ ۋادىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، مارۋد، دىز. ئى. خىناف (Diz—i hinaf) لوگار (Logar)، B₁r₁kd₁r (بەلەكدىز) ۋە گىراڭ (Girang) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، مالىغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە دەريا سۈيى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

27. ھىرات دەرياسى، گۇر چېگراسىدىن باشلىنىدۇ، كىشىلەر بۇ دەريانىڭ سۈيىنى ھىراتتىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىدۇ. ھىراتتا يەنە ئۇنىڭدىن باشقا كەلكۈن سۇلىرىدىن شەكىللەنگەن نۇرغۇنلىغان دەريا ـ ئېقىنلار بار، بىراق بۇ دەريالار بەزىدە قۇرۇپ كېتىدۇ. بۇ ئارتۇقچە تەپسىلاتلار ئەمەس.

28. كېرمان ئۆلكىسىدە چوڭ دەريا ۋە كۆللەر يوق، پەقەت «بۈيۈك دېڭىز» ۋە بىر كىچىك دەريا بار. بۇ دەريا جىروفت چېگراسى ئىچىدە باشلىنىدۇ. ئېقىمى ئىنتايىن تېز، دەريا سۈيىنىڭ كۆپ قىسمى كېرماننىڭ قۇرغاق يەرلىرىنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. قالغىنى ھورمۇز (Hormuz) ئەتراپىدا «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

29. يەنە بىر دەريا بولسا پېرسىيە تەۋەسىدىكى ساكەن دەرياسى[224]. بۇ دەريا تاغ ئارىسى ۋە رۇياگان (Ruyagan) رايونىدىن باشلىنىپ، كاۋار (Kavar)[225] شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ناجىرام (Najiram)[226] ۋە سىراف (Siraf) ئارىلىقىدا «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

30. كۇيادان (Khuyadhan) دەرياسى، پېرسىيىدىكى كۇيادان رايونىدىن باشلىنىپ، تاۋاج (Tavaj) نىڭ شەرقى ئارقىلىق، گانافا (Ganafa)[227] بىلەن ناجىرام ئارىلىقىدا «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

31. شاداگان دەرياسى، (Shadhagan)[228] پېرسىيىدىكى بازرەنج (Bazranj) رايونىدىن باشلىنىپ، تاۋاجنىڭ غەربى ئارقىلىق «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

32. شىلىن دەرياسى[229]، بازرانج رايونىدىكى دەنباد (Dhanbadh دىنار؟) تېغىدىن باشلىنىپ، ۋاياگان (Vayagn) ۋە لاراندان ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئارراگان (Arragan) رايونىدا بۇ يۇرتنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ (ھىسارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ)، شىنىز بىلەن گانافا (Ganafa) ئارىلىقىدىن «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

يۇقىرىقى تۆت دەريا شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ.

33. كۇر دەرياسى (Kurr)، پېرسىيىدىكى كارۋان (Karvan) رايونىنىڭ ئازىر (ئۇرد؟) چېگراسىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ ئىستاكىر (Istakhr) جەنۇبىدا بىجاگال كۆلى (بۇگۇنكى باختاگىن كۆلى) گە قۇيۇلىدۇ.

34. فەرۋاب دەرياسى، (Farvab)[230] بۇ دەريا پېرسىيە تەۋەسىدىكى فەرۋاب رايونىدىن شەرققە قاراپ ئېقىپ، ئىستاكىرغا كەلگەندىن كېيىن، يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئىستاكىرنىڭ شەرقىدە كۇر دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. كۇر دەرياسى بولسا پېرسىيە تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ سۈزۈك دەريا.

35. يەنە بىر دەريا تاب (Tab)[231] دەرياسى، ئۇ ئىسپاھان تەۋەسىدىكى كۇھ ـ جىلۇ (Kuh—jilu) دىن باشلىنىپ، كۇچىستان ۋە پېرسىيە چېگراسىنى بويلاپ، «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ. مەھرۇبان (Mahiruban)[232] شەھىرى دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، مۇشۇ دەريانىڭ (ئىككى تارمىقىنىڭ) ئارىسىغا جايلاشقان.

36. ساردان دەرياسى (Srdan)[233] مۇ كۇھ ـ جىرۇ رايونىدىن باشلىنىپ، تاب دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ساردان شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

37 [234] يەنە بىر دەريا كۇچىستان ئۆلكىسى ئىچىدىكى شۇشتار (Shushtar)[235] سۇگال. ئەربائە (Sugal—Arba,a) ئەھۋاز (Ahwaz)، جۇببەي (Jubbay) ۋە باشقا قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، Dahanayi (شىر ئېغىزى) ھەم خىسىن مەھدى (Hisnmahdi) گە يېتىپ كېلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ.

38. كۇچىستان تەۋەسىدىكى مەسرۇكان (Masruqan) دەرياسى[236]، شۇشتار دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئاۋازغا ئېقىپ بېرىپ، بۇ رايوندىكى بارلىق ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدۇ، قالغان دەريا سۈيى ئاۋاز ئەتراپىدا يەنە شۇشتار دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ئەسقەرى مۇكەررەم (Askar—i. mukram) شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

39. يەنە بىر دەريا [237] مۇ شۇشتار دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ (باشئان ئەتراپىدا)، باشئان، مۇردۇناخان (Khanmurduna) ۋە دوراك (Daurag)، رام، ئۇرمىزد (Ramurmizd) رايونلىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدۇ.

40. شۇش دەرياسى (Shush)[238] كاشكا (Karkha) غا قوشنا بولغان جىبال تېغىنىڭ بىر تارمىقىدىن باشلىنىدۇ، دەريا سۈيى شۇشتار؟ ۋە شۇشنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دەريا شۇش[239] بىلەن شاۋۇر (B. dhushavur? ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، بىراق باسۇنناي (Basunnay) رايونىغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى دەريا سۈيىنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىققا سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ بولىدۇ.

41. راس (Ras)[240] شىمالىدا بولۇپ، گۇس دۆلىتى (古斯国) تەۋەسىدە بىر چوڭ دەريا بار، دەريانىڭ سۈيى قاپقارا، ئىنتايىن سېسىق پۇرايدۇ؛ ئۇ جىماك بىلەن خاككاس چېگراسىدىكى تاغدىن باشلىنىپ، گۇس دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ھەزەر دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ.

42. ئارتۇش دەرياسى (ئېرجىس دەرياسى؟)[141]، بۇمۇ راس دەرياسى بىلەن ئوخشاش مەنبەدىن باشلىنىدىغان بىر چوڭ دەريا، دەريا سۈيى قاپقارا، بىراق پاكىز بولۇپ، ئىچكىلى بولىدۇ. بۇ دەريا گۇس بىلەن جىماك ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، جىماكنىڭ جۇس (Jubin) كەنتىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئاندىن ئېدىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

43. ئېدىل دەرياسى (Atil) [242] ئارتۇش دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بىر تاغدىن باشلىنىدۇ، بۇ دەريا ھەم چوڭ ھەم سېرىق بولۇپ، جىماك دۆلىتىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، جۇبىن كەنتىگە يېتىپ بارىدۇ؛ ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ گۇس بىلەن جىماكنىڭ چېگراسىنى بويلاپ، بۇلغارغا يېتىپ بارىدۇ، ئاندىن يەنە تۈركلەرنىڭ پېچىنەك قەبىلىسى بىلەن بۇرتاس (Burtas) ئارىسىدىن جەنۇبقا مېڭىپ، ھەزەرلەرنىڭ ئېدىل شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كاس دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

44. لۇس دەرياسى[243]، ساجلىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىن باشلىنىپ، شەرققە لۇس تەۋەسىگە قاراپ ئاقىدۇ، ئاندىن ئۇرتاب (Urtab) ۋە كۇيافا (Kuyafa) قاتارلىق لۇس شەھەر - بازارلىرىنى ئايلىنىپ، ئېدىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

45. رۇتا دەرياسى[244]، (Ruta) پېچىنەك، ماجار (Majghari) ۋە لۇس چېگراسىدىكى بىر تاغدىن باشلىنىپ، ئاخىرىدا لۇس تەۋەسىگە كىرىپ، ساجلىغا يېتىپ بارىدۇ. ئاندىن ساجلىدىكى كۇرداب (Khurdab) شەھىرىگە ئېقىپ بېرىپ، ئېتىزلىقلارنى ۋە يايلاقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

46. تېگرىس دەرياسى، دىيارى بەكر (Diyarbakr) [245] تاغ تىزمىسىدىن باشلىنىپ، بالاد (Balad)، تەكرىت (Takrit) ۋە سامارات (Samarrat) تىن ئېقىپ ئۆتۈپ، باغداد ۋە ۋاست (Wasit) شەھەرلىرىنى ئىككىگە بۆلۈۋېتىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا مادخار (Madhar)، بۇلا (Bula)، ۋە بەسرە رايونلىرى ئارقىلىق، «بۈيۈك دېڭىز» غا قۇيۇلىدۇ. فات (Fath) ئەتراپىدا تېگرىستىن بىر ئېقىن ئايرىلىپ چىقىپ، ماچىلى قانىلى دەپ ئاتىلىپ، بەسرەگە ئېقىپ بارىدۇ. بۇلا ئەتراپىدا يەنە بىر ئېقىن ئايرىلىپ چىقىپ، بۇلا قانىلى[247] دېيىلىدۇ، بۇ دەريا غەربكە قاراپ ئېقىپ، بەسرە تەۋەسىدە ماچىلى قانىلى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاندىن بەسرەنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بۇ يەردە دۇبايس (Dubays) قانىلى دەپ ئاتىلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا ئابادان (Abbadan) ئەتراپىدا تېگرىس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. ۋاست بىلەن مادخار ئارىلىقىدا، تېگرىس دەرياسىدىن يەنە بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، ئىككى سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ بەسرە سازلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

47. ئەرمىنىيە تاغلىق رايونىدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقىپ، ئىككى زاب (Zab) دەرياسى — كىچىك زاب دەرياسى ۋە چوڭ زاب دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر ئىككى دەريا غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، خادىس (Haditha) بىلەن سىنۇ (Sinu)[248] ئارىسىدا تېگرىس دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

48. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى دەريا بار، بىرى سابۇس؟ (Sabus?) دەرياسى بولۇپ، ئەرمىنىيە تېغىدىن باشلىنىپ ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، ئۇكبارا (Ukbara)[249] بازىرىغا ئېقىپ بارغاندا يوقاپ كېتىدۇ. يەنە بىر دەريامۇ مۇشۇ تاغدىن باشلىنىپ، نەھرىۋان (Nahrawan) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ، سۈيى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇ دەريا نەھرىۋاندا[250] يوقاپ كېتىدۇ.

49. ئېفرات دەرياسى، ئۇلايىق (Ulayq) تېغىدىن[251] باشلىنىپ، رۇم دۆلىتى، لۇككام تېغى (Lukkam) دىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريا مالاتىيە (Malatiya) رايونىغا ئېقىپ بارغاندىن كېيىن، جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، شۇمايشات (Shumayshat)، سەنجا (Sanja) ۋە بالۇس (Balus?) تىن ئۆتۈپ، ئاندىن شەرقىي شىمالغا قاراپ راككا (Raqqa)، كارچىسىيە (Qarqisiya)، راخبا (Rahba)، ئانا (Ana)، خىت (Hit)، ۋە ئەنبەر (Anbar) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىرىدا يەنە (شەرققە) جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، كۇفا كۆلىگە يېتىپ بارىدۇ. ئەنبەردە بۇ دەريادىن بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، ئىسا قانىلى (Nahr—Isa) [253]، دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قانال باغدادتىن ئېقىپ ئۆتۈپ، تېگرىس دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ، كېمىلەر بۇ قانالدىن ئۆتكەندە، ئېفرات دەرياسىدىن كېمىگە ئولتۇرۇپ تېگرىس دەرياسىغا يېتىپ

بارىدۇ. تۆۋەن ئېقىمدا، ئېفرات دەرياسىدىن نىسبەتەن چولڭ بولغان بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، سارسار قانىلى[254] دېيىلىدۇ، سۇيى سارسار شەھىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە تۆۋەن ئېقىمدا مالىك دېيىلىدىغان بىر قانال (Nakr—al—Malik)[255] بار بولۇپ، سارسار قانىلىغا نىسبەتەن چوڭراق، ئېفرات دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىققان، سۇيى مالىك بازىرىدىكى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە تۆۋەن ئېقىمدا، كەربالا (karbala)[256] رايونىدا بىر قانال ئايرىلىپ چىقىپ، سۇرا (Sura) قانىلى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ قانالمۇ ئېفرات دەرياسىغا ئوخشاش ۋاقىت سازلىقىغا قۇيۇلىدۇ. جامئەين (Jami,ayn)[257] شەھىرى مۇشۇ ئىككى دەريا يەنى ئېفرات دەرياسىنىڭ غول ئېقىمى بىلەن سۇرا قانىلىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان.

50. يەنە بىر دەريا[258] خۇراسان ئۆلكىسى تەۋەسىدە بولۇپ، خىراند (Hirand) دەرياسى دېيىلىدۇ. بۇ دەريا تۇس تېغىدىن باشلىنىپ، ئۇستاۋا (Ustuva)[259] ۋە جارمايان (Jarmayan) رايونلىرى ئارقىلىق، گۇرگان بازىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، بۇ يەردە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ ۋە ئابسكۇن (Abaskun)[260] بازىرىغا يېتىپ بېرىپ، كاس دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

51. تىجىن (Tizhin) دەرياسى[261]، تەبەرىستانغا جايلاشقان. بۇ دەريا پىررىم (Pirrim) ئەتراپىدىكى كارىن (Qarin)[262] تېغىدىن باشلىنىپ، سارىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

52. باۋۇل دەرياسى (Bavul)[263] كارىن تېغىدىن باشلىنىپ، ماماتىر (Mamatir)[264] ئارقىلىق خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

53. خارخاس دەرياسى[265]، توباستىنا چېگراسىدىكى لىي تېغى بىلەن لارىجان (Larijan) تېغىدىن باشلىنىپ، ئامۇر ئەتراپىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، كۆپ قىسىم دەريا سۇيى ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، قالغىنى خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

54. سەپىد دەرياسى[267]، (Sapid) ئەرمىنىيەدىكى خۇۋايرىت (Huwayrith) تېغىدىن باشلىنىپ، غەربكە بۇرۇلۇپ جىراندىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

55. ئاراس دەرياسى (Aras)[268] ئەرمىنىيە تاغ تىزمىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى رۇمنىڭ كىبىر دېگەن يېرىدىن باشلىنىدۇ. بۇ دەريا شەرققە قاراپ ئېقىپ، ۋارتان (Vartan)[269] نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئەزەربەيجان، ئەرمىنىيە ۋە ئالانلارنىڭ چېگراسىنى بويلاپ، خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

56. كۇر دەرياسى (Kurr)[270] ئالان ئۆلكىسىدىكى ئالان بىلەن سارىر (Sarir) ئارىسىغا جايلاشقان تاغدىن باشلىنىدۇ. بۇ دەريا شەرققە قاراپ ئېقىپ، شاجى (shaki)[271] ۋە كابالار (Qabala) رايونلىرى ئارقىلىق، بەردىج (Bardij) نى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئالاس دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ، ئىككى دەريانىڭ سۇيى مۇگان (Mugan) بىلەن باكۇ (Baku) ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، خەزەر دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

57. بايخان دەرياسى (Bayhan)[272] ئەرەبىستان تەۋەسىدىكى تىخاما (Tihama)[273] تاغلىق رايونىنىڭ ئەڭ يىراق بۆلىكىدىن يەنى شەرقىي بۆلىكىدىن باشلىنىپ، ۋاد. بېخان (ياكى مىجان، Mijan) ، سابۋا (Shabwa) ياكى سايۋا ۋە خادراموۇد قاتارلىق شەھەرلەردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىردا ئەھقاف (Ahqaf) قۇملۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، «بۈيۈك دېڭىز»غا قۇيۇلىدۇ.

سۇرىيىلىكلەرنىڭ زېمىنىدا چوڭ دەريا يوق.

58. ئەل. كارۇم دەرياسى (aL—karum)[275]، رۇمنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇگاللار (Bugallar) ئۆلكىسىدىن باشلىنىپ، گىروزىيە دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

59. يەنە بىر دەريا رۇمنىڭ پاپلاگونىيە ئۆلكىسى (Paphlagonia)[276] دىن باشلىنىپ، تانابرى (Tanabri) بازىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، گىروزىيە دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.

60. يەنە بىر دەريا[277] رۇمنىڭ ئوپسكان (Opsikian) ئۆلكىسىدىن باشلىنىپ، ناداق. لۇس (B. ndaq. lus) بازىرىدىن ئۆتۈپ، رۇمنىڭ نىگايا كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

61. يەنە بىر دەريامۇ[278] يۇقىرىقىغا ئوخشاش باشلىنىپ، ئاناتولىيە ئۆلكىسى ۋە بۇسارىئو ئۆلكىسىنىڭ چېگراسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاندىن جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ. خاك (Khak) بىلەن نىگايانىڭ ئارىسى ئارقىلىق، نىگايا كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

62. يەنە بىر دەريا مىسىردىكى نىل دەرياسى. ئون چوڭ دەريا جەبىلەئەل كۇمارنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ھەر بەش بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ بىر سازلىقتىن ئۈچ دەريا ئېقىپ چىقىدۇ. قالغان ئالتە دەريا نۇبىيە تەۋەسىنىڭ جەنۇبىدا بىر سازلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. نىل دەرياسى مۇشۇ سازلىقتىن ئېقىپ چىقىپ، نۇبىيىگە كىرىپ، شىمالدىن نۇبىيە ئۆلكىسىنىڭ پۈتۈن چېگراسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاندىن غەربكە قاراپ سۇكار (ياكى Sakna) شەھىرىدىن ئۆتۈپ، يەنە شەرققە بۇرۇلۇپ بوستانلىقلاردىكى تاغلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاسۇئان (Assuan) دىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاندىن داۋاملىق شىمالغا قاراپ مىسىرنىڭ پۈتۈن چېگراسىنى ئايلىنىپ، ئاخمىم (Akhmim)، فەييۇم (Fayyum) ۋە فۇستات (Fustat)[279] ئارقىلىق، تىنىس كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

63. مىسىر بىلەن قۇلزۇم دېڭىزى ئارىسىدىكى قۇملۇقتىن بىر چوڭ دەريا ئېقىپ چىقىپ، نۇبىيىگە ئېقىپ كىرىدۇ. نۇبىيە پايتەختى كابىل (Kabil)[280] شەھىرىدە، بۇ دەريا نىل دەرياسىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بۇ دەريا راملۇلمەدان دەرياسى (Al—madan) (Raml)[281] دەپ ئاتىلىدۇ.

64. فۇستات ئەتراپىدا، چوڭ بىر ئۆستەڭ بولۇپ، نىل دەرياسىدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ، بۇ ئۆستەڭ دائىم سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ ئىسكەندىرىيە شەھىرىگە ئېقىپ بارىدۇ، قالغىنى تىنىس كۆلىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ[282].

65. ئافرىقا (؟) تەۋەسىدە، تانجا (Tanja)، سۇسەلئەقسا رايونلىرىدا مۇھىم چوڭ دەريالار يوق، پەقەت ئۆستەڭ ۋە ئېتىزلىقلارنى سۇغىرىدىغان كىچىك دەريالار بار.

ئوخشاشلا، بىز ھەر خىل كىتابلار ۋە مەلۇماتلاردىن سۇدان تەۋەسىدىكى دەريالار توغرىسىدىكى ھېچقانداق مەلۇماتنى بايقىمىدۇق.

66. يەنە بىر دەريا رۇم دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بۇلغان تېغىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ رۇم دۆلىتى تەۋەسىدىكى ساجىلىقلار ئولتۇراقلاشقان يەرگىچە ئېقىپ بېرىپ، بۇرچان (Burchan) دۆلىتىنى ئايلىنىپ ئۆتكەندىن كېيىن، سېرس (Thrace) ئۆلكىسى ئارقىلىق قۇستەنتىنىيە (Qustantiniyn) شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، دېڭىز قولتۇقىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا بۇلغار دەرياسىدۇر[283].

67. تاگۇس دەرياسى (تاۋر دەرياسى)[284]، تولېدو (Toledo) ئەتراپىدىكى ئىسپانىيە تاغلىرىدىن باشلىنىپ، تولېدو شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، غەربكە قاراپ كېيىن يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرىدا غەربكە بۇرۇلۇپ ئېقىپ كېتىدۇ. مالرىدا (ياكى Harda) ۋە شانتارىن رايونى (Shzantarin) غا يېتىپ كېلىپ، مۇشۇ يەردە غەربىي ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ[285].

68. دۇنيادىكى بارلىق كېمە قاتنىغىلى بولىدىغان دەريالارنى قەيت قىلىپ ئۆتتۇق. جەنۇبىي قىسمىدا، چوڭ دەريالارنىڭ بارلىقى توغرىلىق ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلمىگەن، پەقەت بۇجال (Bujgl)[286] دەرياسى بار، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ جەنۇبتىكى بىر تاغدىن باشلىنىپ، بۇ جاينى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئابىسسىنىيە ئەتراپىدىكى دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. ئاللاتائالانىڭ بىلمەيدىغىنى يوق، ئۇ ھەممىگە قادىردۇر!

يەتتىنچى باب

چۆل ـ باياۋان ۋە قۇملۇقلار

ھېچقانداق تاغ تىزمىسى، دەريا ـ ئېقىنلىرى، تېرىلغۇ يەرلىرى بولمىغان پەقەت قۇملۇق ۋە شورتاڭلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى چۆل ـ باياۋان دەيمىز. بەزىلىرى پايانسىز، بەزىلىرى كىچىك بولغان ھەر خىل چۆللۈكلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىغان قۇملۇقلارنىڭمۇ مۇشۇنداق چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، ئەگەر ئاللا مەقبۇل كۆرسە، بىز بۇ بابىمىزدا دۇنيادىكى ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ھەر بىر چۆللۈكلىرى ۋە قۇملۇقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. جۇڭگو (چىن) نىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، ئائىن. بىل. بەھرە تېغى بىلەن قۇمدان شەھىرى ئارىلىقىدا بىر چۆللۈك (تۇزلەڭلىك؟) بولۇپ[287]، بۇ چۆللۈكنىڭ بىر چېتى دېڭىزغا سوزۇلۇپ كىرىپ ئارالغا ئوخشاپ قالغان. ئۇنىڭ شەرقى شەرقىي ئوكيانغا، جەنۇبى بۈيۈك دېڭىزغا، غەربى[288] ئەل. تائىن. فىل. بەھىر تېغىغا، شىمالى خۇمدان دەرياسىغا تۇتاشقان، بۇ چۆللۈكتىكى قۇملاردا ئىنتايىن كۆپ ئالتۇن بار.

2. يەنە بىر چۆللۈك[289] جۇڭگونىڭ شىمالىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ شەرقى شەرقىي دېڭىزغا، جەنۇبى جۇڭگونىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىگە، غەربى كۇچا(kuchcha)[290] دەرياسىغا، شىمالى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن خاككاسلارغا تۇتاشقان.

3. جۇڭگونىڭ خاتخۇم (Khathum) شەھىرى بىلەن ۋاسارنىك شەھىرى(Vasarnik)[291] ئارىلىقىدا بىر قۇملۇق[292] بولۇپ، كەڭلىكى ئۈچ كۈنلۈك يول كېلىدۇ؛ كۇچا دەرياسى (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق) ۋادىسىدىن[293] يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چۆللۈككە قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ.

4. يەنە بىر چۆللۈك[294]، شەرق تەرەپتە تىبەت بىلەن، جەنۇبتا ھىندىستان[295] بىلەن، غەربتە ماۋەرائۇننەھر بىلەن، شىمالدا قارلۇقلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بۇ چۆللۈك ئىنتايىن قاقاس بولۇپ، ھەتتا سۇمۇ، ئوت ـ چۆپمۇ يوق.

5. يەنە بىر چۆللۈك (تۇزلەڭلىك؟)[296] ھىندى دۆلىتىدە بولۇپ، «بۈيۈك دېڭىز» ساھىلىغا جايلاشقان سەرانديپ رايونىدىن داھۇم پادىشاھلىقىغىچە سوزۇلغان؛ بىراق بۇ چۆللۈك نۇرغۇنلىغان تارماقلارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىر پۈتۈن گەۋدە ئەمەس.

سىندى ۋە ھىندى تەۋەسىدە نۇرغۇنلىغان كىچىك قۇملۇقلار بار.

6. يەنە بىر كىچىك چۆللۈك[297] بولۇپ، شەرقتە سىندىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى بىلەن، جەنۇبتا «بۈيۈك دېڭىز» بىلەن، غەربتە كۇفىج (kufij) تېغى[298] بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، سىندى ۋە كىرمان رايونلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىدۇر.

7. يەنە بىر چۆللۈك[299] بولۇپ، شەرقتە سىندى ئۆلكىسىنىڭ شىمالى ۋە مىھرەن دەريا ۋادىسىغا، جەنۇبتا سىندى، كىرمان ۋە پېرسىيە قاتارلىق جايلارغا، غەربتە لىي، كۇم (Qum) ۋە كاسان (Qasgan) رايونلىرىغا، شىمالدا خۇراسان ۋە ئۇنىڭغا چېگرىداش بولغان شىيىستانغا تۇتاشقان. بۇ چۆللۈك كەرگەس كوھ (Kargas—kuh) چۆللۈكى دەپ ئاتىلىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ غەربىدە كەرگەس كوھ دېيىلىدىغان بىر كىچىك تاغ بار. بۇ چۆللۈكنىڭ ئىسمى مۇشۇ تاغنىڭ نامىدىن كەلگەن[300]. بۇ چۆللۈكنى كىچىك تاغلار قاپلىغان بولۇپ، مەلۇم قىسىملىرى خوشنا بولغان بىر قىسىم ئۆلكىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ چۆللۈكتە، شىيىساننى ئوراپ تۇرغان بىر قۇملۇق بولۇپ، شىيىستان قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

8. يەنە بىر قۇملۇق[301] بولۇپ، شەرقتە مالى رايونى ۋە ئوش دەرياسى بىلەن، جەنۇبتا باۋەرد (Bavard)، ناسا (Nasa)، فاراۋا (Farav) ۋە دىھىستان (Dihistan) نىڭ ھەر قايسى

رايونلىرى بىلەن غەربتە ئېدىل دەرياسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالدا ئوش دەرياسى، خارەزم دېڭىزى ھەم گۇس دۆلىتىنى بويلاپ، بۇلغار چېگراسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ چۆللۈك خارەزم ۋە گۇس چۆللۈكلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان قۇملۇقلار بىلەن، بەلىخ رايونىدىن باشلىنىپ، ئوش دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە خارەزم دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى بىر ئۆتەڭدىن يەتتە ئۆتەڭگىچە بولۇپ ئوخشاش ئەمەس.

9. يەنە بىر قۇملۇق[302] جىماك ۋە جەند بىلەن جەۋەرا[303](Javara) رايونلىرى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن، بىراق كەڭلىكى چوڭ ئەمەس.

10. يەنە بىر چۆللۈك[304] ، تۇزلەڭلىكتۇر، ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى خاجار (Hajar) ھەجەر رايونىدىن بەھرەين (Bahrayn) ۋە بەسرە رايونىغىچە سوزۇلىدۇ، ئاندىن كاردىسىيە (Qadisiya) ۋە كۇفە رايونلىرى بىلەن تۇتىشىپ، ئېفرات دەرياسى ۋادىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. جەنۇب تەرىپى ئەرەب دېڭىزى، دېڭىز قولتۇقى رايونى، «بۈيۈك دېڭىز»، خادراموت (Hadramut) ۋە يەمەن رايونلىرى؛ غەربتە جىددە (Jidda)، جار (Jar) [305]، مەديان (Madyan) ۋە ئەيلا بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شىمالدا مۇئان (Mu. an)، سالامىيە (Salamiya)، تادمۇر (Tadmur) ۋە كۇناسىرا (kunasira) رايونلىرى[306] بىلەن تۇتىشىپ ئېفرات دەرياسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ بىرئىن تۇزلەڭلىكىدۇر. بۇ چۆللۈكنىڭ ھەر قانداق بىر شەھەر ياكى بىرەر ئەرەب قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا بولغان قىسىملىرى، ئاساسەن شۇ شەھەر ياكى شۇ قەبىلىنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ چۆللۈكتە بىر قۇملۇق بولۇپ، بەھرەيىن رايونىنىڭ دېڭىز ساھىلىدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى ئىككىدىن ئالتە ئۆتەڭگىچە، ئۇزۇنلۇقى 12 ئۆتەڭ بولۇپ، خەبىر (Habir) قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ، توپىسى قىزىل رەڭدە بولغانلىقتىن، زەرگەرلەر ئىشلىتىدۇ. ئىراق ئارقىلىق ماڭىدىغان ھەج ـ تاۋاپ قىلغۇچىلار چوقۇم مۇشۇ قۇملۇقتىن ئۆتىدۇ.

11. بۇ قۇملۇق 10 ـ بابتا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن قۇملۇق[307] شۇ. جەنۇبىي دېڭىز قىرغىقىدىكى باشقا قۇملۇقلار بولۇپ، خادراموتنىڭ ھەر قايسى شەھەر ـ بازارلىرىنى ئوراپ تۇرىدۇ ۋە ئەھكاف (Ahqaf) قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدۇ.

12. باشقا قۇملۇقلار[308] كان بايلىقلىرى بار قۇملۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا زور مىقداردا ئالتۇن بار. بۇ قۇملۇقلارنىڭ شەرقى بەربەر ۋە ئەيلا دېڭىز قولتۇقى بىلەن، جەنۇبى بۇجا (Buja) قۇملۇقى بىلەن، نۇبىيە ۋە مىسىر بىلەن، شىمالى قۇلزۇم دېڭىز قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ.

13. يەنە بىر قۇملۇق[309] ، شەرقتە ئابىشىنىيا دۆلىتى بىلەن، جەنۇبتا بۇجا دۆلىتى بىلەن، غەربتە نۇبىيە دۆلىتى بىلەن، شىمالدا ھازىر كۆرسىتىپ ئۆتكەن قۇملۇق بىلەن تۇتىشىدۇ.

14. باشقا قۇملۇقلار مىسىر تەۋەسىدە بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقى ئاسكاراندىن[310] ئۆلۈك دېڭىزغىچە سوزۇلىدۇ، جەنۇبى ۋە غەربى فۇستان ئۆلكىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ باشقا تەرەپلەردە تىنىش كۆلدىن ئاسكارانغىچە سوزۇلىدۇ. كىشىلەر ئومۇملاشتۇرۇپ جەفەرنىڭ قۇملۇقى دەپ ئاتايدۇ[311].

15. ماگلاپ دۆلەت تەۋەسىدە، مىسىر، ئەل. ۋاخات (aL Wahat) تېغى، باركا (Barqa)[312] ۋە تارا بۇلۇشتىن[313] سۇسەلئەقسا ئۆلكىسىگىچە، كۆپ قىسىم جايلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇق[314].

16. ماگلاپ دۆلىتىنىڭ سىجلىماسا (Sijilamsa) ئۆلكىسىدە[315] چوڭ بىر قۇملۇق بولۇپ، راملەلمەدان (Ramlalmadan) دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ قۇملىرىدا نۇرغۇن ئالتۇنلار بار.

17. ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ كۆپىنى قۇملۇق. ئادەم ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇقتا بولۇپ، پەقەت ئاز بىر قىسمى تاغ ئۈستىدە.

18. ئوخشاشلا، دۇنيادا ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ شىمالى قىسمىدىكى رايونلار (شىمالدىكى تۆتتىن بىر قىسىم رايونلار) نىڭمۇ كۆپى چۆللۈك. بۇ رايونلار جۇڭگو چېگراسىدىن كاس دۆلىتىگىچە سوزۇلىدۇ. تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭمۇ كۆپى قۇملۇقتا بولۇپ، پەقەت ئاز قىسمى ئېگىز تاغلىقلار، دەريا ياقىلىرى، ئورمانلىق ۋە داللارغا جايلاشقان.

ئىسلام رايونلىرىدىكى داڭلىق قۇملۇقلار يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك. باشقا يات رايونلاردىكى قۇملۇقلار، تۈركلەر رايونىدىن باشقا، بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك. ھەممىدە ئاللانىڭ ياردىمىگە تايىنىمىز.

سەككىزىنچى باب

دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر توغرىسىدا

1. دۆلەت بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى پەرق تۆت تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، سۇ، ھاۋا، تۇپراق ۋە كىلىماتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. ئىككىنچى، دىن، قانۇن، ئېتىقادىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. ئۈچىنچى، تىل ۋە يېزىقىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. تۆتىنچى، دۆلەت زېمىنىنىڭ ئوخشاشماسلىقى. دۆلەت بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى چېگرا ئۈچ خىل شەكىل ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ: بىرىنچى، ئۇلار ئارىسىدىكى چوڭ ياكى كىچىك تاغ تىزمىسىدىن شەكىللىنىدۇ؛ ئىككىنچى، ئۇلار ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان چوڭ ياكى كىچىك دەريا - ئېقىنلاردىن شەكىللىنىدۇ؛ ئۈچىنچى، ئۇلار ئارىسىدىكى چۆللۈكتىن شەكىللىنىدۇ.

2. يۇنانلىقلار (Rumiya) نىڭ ئېيتىشىچە، دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسمى شەرقىي ئوكيان ۋە توققۇز ئوغۇز ھەم خاككاسلارنىڭ ئەڭ شەرقىگىچە، جەنۇبتا «بۈيۈك دېڭىز» دىن قۇلزۇمغىچە، غەربتە سۇرىيە، رۇم ھەم كونستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىغىچە؛ شىمالدا ساجلى دۆلىتى ھەم دۇنيانىڭ مەدەنىيەتلىك رايون چېگراسىغىچە. دۇنيانىڭ بۇ بىر قىسمى «بۈيۈك ئاسىيا» دەپ ئاتىلىپ، شىمالدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3. ئىككىنچى قىسمى، شەرقتە مىسىرنىڭ چېگراسىدىن باشلىنىپ، ئېكۋاتوردىن رۇم دېڭىزىغىچە؛ جەنۇبتا ماگلان سۇدان ئارىسىدىكى قۇملۇققىچە؛ غەربتە غەربىي ئوكيانغىچە؛ شىمالدا رۇم دېڭىزىغىچە، دۇنيانىڭ بۇ بىر قىسمى لىبىيە (Lubiya) دەپ ئاتىلىدۇ، پۈتكۈل شىمالىي قىسمىدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ $\frac{1}{12}$ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

4. ئۈچىنچى قىسمى، شەرقتە كونستانتىن قەلئەسى دېڭىز بوغۇزىغا تۇتىشىدۇ؛ جەنۇبتا رۇم دېڭىزىغىچە؛ غەربتە غەربىي ئوكيانغىچە؛ شىمالدا شىمالدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار چېگراسىغىچە بۇ بىر قىسىم ياۋروپا قىتئەسى دەپ ئاتىلىدۇ، پۈتكۈل دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنىڭ $\frac{1}{4}$ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

5. جەنۇبتىكى مەدەنىيەتلىك رايونلارنى، يۇنانلىقلار «جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاھالىلەر رايونى» دەپ ئاتايدۇ.

6. دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايونىدا 51 دۆلەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بەشى ئېكۋاتورنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۇلار زابا (Zaba)، ئەسلى مەنبەدە شۇنداق، زەنگىستان (Zangistan)، خاباشا (Habasha)، بۇجا (Buja) ۋە نۇبا (Nuba) قاتارلىقلار. غەربتىكى بىر دۆلەتتە سۇدان، بۇ دۆلەتنى ئېكۋاتور سىزىقى كېسىپ ئۆتكەنلىكتىن، بىر قىسمى جەنۇبتا، بىر

قىسمى شىمالدا. دۇنيادىكى ئاھالىلەر رايونىنىڭ شىمالىدا 45 ئەل بار. ئۇلار: جۇڭگو (چىن)، تىبەت، ھىندىستان، سىندى، خۇراسان ھەم ئۇنىڭ ھەر قايسى چېگرا رايونلىرى، ماۋەرائۇننەھر ۋە ئۇنىڭ ھەر قايسى چېگرا رايونلىرى، كېرمان، پېرسىيە، كەرەس ـ كۇھ (Karas—kuhmrvat) چۆللۈكى، دىكان (低康)، كۇچىستان، جەبىل ئۆلكىسى، ئىراق، ئەرەبىستان، جىچرا (؟)، ئەزەربەيجان، سۇرىيە، مىسىر، ماگلاپ، ئىسپانىيە، رۇم، سالىر، ئالان، كاس، ساجلى، كاس، پېچىنەك، مىرۋات (Mrvat)، بۇلغار، رۇس، ماجارلار، (N. nd. rV. n. nd. s)، تۈرك پېچىنەكلىرى، راداس (B. radas) (ئەسلى مەنبەدە شۇنداق)، بۇرتاس، قىپچاق گۇس، جىماك، گىس، تۆلشى، قارلۇق، ياغما، توققۇز ئوغۇز ۋە خاككاس قاتارلىقلار. بۇ دۆلەتلەر يەنە نۇرغۇن ئۆلكىلەرگە بۆلۈنگەن، ھەر قايسى ئۆلكىلەردە يەنە نۇرغۇن شەھەر ـ بازارلار بار. يەنە بىر قىسمىدا بىز ھەر بىر دۆلەت ۋە شەھەر ـ بازارلارنىڭ كۆلىمى، تەبىئىي شەرت ـ شارائىتى ۋە كىلىماتى؛ ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ زېمىنى ۋە شەھەر ـ بازارلىرى ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە ئاھالىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى تونۇشتۇرىمىز. بىز ئىلگىرىكى پېشقەدەملەرنىڭ كىتابلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارغا ھەم تاپقىلى بولىدىغان ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، تەپسىلىي تونۇشتۇرىمىز. چۈنكى جانابىي ئاللادىن باشقا، ئىنسان دۇنيانى تەپسىلىي بىلمەيدۇ. پەقەت ئاللاتائالا ھەممىگە قادىردۇر.

ئىزاھلار:

[173] مىنورسكىي بۇ جاينى خۇاڭخې دەرياسىنى، سەرانديب ـ مانسا تېغىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئاپتور خۇاڭخې دەرياسى لوپنۇر ۋە تارىم دەرياسىدىن ئۆتىدۇ دەپ قارىغان. بۇ گەپ جۇڭگونىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىگە ماس كېلىدۇ. «دەريايى ئەزىملار قۇرئى»، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» قاتارلىق تارىخ كىتابلىرىدا مۇشۇنداق خاتىرىلەر بار. ئۇلاردا تارىم دەرياسى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسى، بۇ دەريا سۈيى لوپنۇرغا كەلگەندە يەر ئاستىغا كىرىپ كېتىدۇ، جەنۇبتا جىشىيەن تېغىدىن ئۆتۈپ يەر ئۈستىگە چىقىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

[174] چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى كۆرسىتىدۇ. ئېھتىمال جىنشاجياڭ دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك، شىزاڭنىڭ شەرقىي شىمالى، كۇئىنلۇننىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ.

[175] ئاپتور تىلغا ئالغان ئىككى بۇگشۇر، بىرى جۇڭگودا، بىرى مالى ئەتراپىدا.

[176] تارىم دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور بۇ دەريا بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى تۇتىشىدۇ، دەپ قارىغان.

[177] بۇ بىر قانچە جاينىڭ ھەممىسى خوتەن ئەتراپىدا.

[178] لوپنۇرنى كۆرسىتىدۇ.

[179] 9 ـ باب 2 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[180] بۇ ئۈچ دەريا يەكەن دەرياسى، قەشقەر دەرياسى ۋە ئاقسۇ دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. تارىم دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنلىرى.

[181] يەنى ۋاجاخ دەرياسى.

[182] بىراھىن پۇترا دەرياسى (يەنى يالۇڭزاڭبۇجياڭ دەرياسى) نى كۆرسەتسە كېرەك. بىراق بۇ دەريا چاڭجياڭ دەرياسى بىلەن تۇتاشمايدۇ. ئاپتور ئېھتىمال خاتالاشقان بولۇشى مۇمكىن. 11 ـ باب 23 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[183] بۇ يەردە خاتالىق بار. ئىلى دەرياسى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ كۆلگە ئەمەس.

[184] مۇرغاب دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ۋاخاننىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، بارەنگ ئەتراپىدىكى پەنج دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

[185] ھازىرقى بۇ يەردە يەنىلا بىر پاراخار كەنتى بار.

[186] بۇ دەريا كۇلاب دەرياسى (كىچ، سۇرخاب دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى، ئاقسۇ دەرياسى ياكى تەر دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى كۆرسىتىدۇ. بارتولدنىڭ «موڭغۇل ئىستېلاسىدىن ئىلگىرىكى

تۈركىستان» دېگەن كىتابىغا قاراڭ. ئىنگلىزچە نەشرى. 68 ـ، 69 ـ بەت.

[187] مۇنىڭ كۇلاب دەرياسىنىڭ بىر تارماق ئېقىنى بولغان قىزىل دەريا ساھىلىغا جايلاشقان. بۈگۈنكى بالجۇاندىكى جاي (Baljuan) خۇلبۇل بۇ دەريانىڭ باشقا بىر تارماق ئېقىنى بولغان ياغ دەريا ساھىلىغا جايلاشقان، بۈگۈنكى خۇلباغ (CHulbagh) ئەتراپىدا، كۇريابىنىڭ جەنۇبىدا.

[188] يەنى ۋاخشى دەرياسى.

[189] بۈگۈنكى كافىرنىگان 卡菲尔尼甘 دەرياسى بولۇشى مۇمكىن.

[190] جۇمجىلار توغرىسىدا، 26 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قاراڭ. ئۇدىس مەنىسى «يېڭى قەلئە» يۇنىلىشى ئېنىق ئەمەس، كاۋادىيان يەنى قۇبادىيان (aubadhiyan).

[191] شىغاننا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى بۈگۈنكى شۇرخان دەرياسى.

[192] يەنى بۈگۈنكى تېرمىز.

[193] ئافغانىستاننىڭ قۇندۇز دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[194] ۋالۋاج توغرىسىدا، 23 ـ باب 73 ـ پاراگرافقا قاراڭ. خۇلم توغرىسىدا 23 ـ باب 68 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[195] 13 ـ پاراگرافتىن 15 ـ پاراگرافقىچە ھىندىستان (ھىندى) دەرياسى بايان قىلىنغان. 13 ـ پاراگرافتا سۆزلەنگىنى كابۇل دەرياسى، ھىندى دەرياسىنىڭ ئاساسىي ئېقىنى دەپ قارالغان.

[196] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا 10 ـ بابقا قاراڭ.

[197] ھىندى دەرياسىنىڭ ئاساسىي مەنبەسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاپتور خاتا ھالدا كابۇل دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى دەپ قارىغان.

[198] ئېھتىمال ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى ساتلوج دەرياسى بولۇشى مۇمكىن.

[199] بۇ پاراگرافنىڭ يەر ناملىرىنى 10 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[200] يەنى ھىندى دەرياسى.

[201] ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى نابادا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[202] 10 ـ بابقا قاراڭ.

[203] 17 ـ، 22 ـ پاراگرافقىچە سىر دەرياسى ۋادىسى بايان قىلىنغان. بۇ يەردىكى ئۆزگەند دەرياسى سىر دەرياسىنىڭ ئاساسىي ئېقىنىنى كۆرسىتىدۇ.

[204] سىر دەرياسىنىڭ مەنبەسى قارا دەريا دەريانىڭ بىر تارمىقى، بۈگۈنكى كۇرشاب دەرياسى، كۇرشاب شەھىرى ئۇنىڭ شەرقىدە.

[205] بۇ يەردە ئالاي تاغ تىزمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

[206] بۈگۈنكى ئاق بۇرا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇراشتىن توغرىسىدا 25 ـ بابنىڭ 57 ـ پاراگرافىغا قاراڭ.

[207] 25 ـ بابنىڭ 55 ـ پاراگرافىغا قاراڭ.

[208] نارىن دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، سىر دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. سىر دەرياسى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي شىمالى تارماق ئېقىنى.

[209] تەڭرىتاغنىڭ غەربىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ.

[210] 25 ـ باب 59 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[211] بۈگۈنكى چىرچىق دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[212] يەنى نارىن ئويمانلىقى بىلەن چىرچىق ئويمانلىقى ئارىلىقىدىكى سۇ بۆلگۈچى داۋان چاتقال تېغى.

[213] سوغدى دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى زەرەپشان دەرياسى.

[214] بۇ يەردە زەرەپشاننى كۆرسىتىدۇ.

[215] بۇ سازلىق ئىسكەندەر كۆلىنى كۆرسەتمەيدۇ، ھەم قارا كۆلنىمۇ كۆرسەتمەيدۇ، ئېھتىمال ھازىر ئاللىقاچان يوقاپ كەتكەن سازلىق بولۇشى مۇمكىن.

[216] قارا كۆلنى كۆرسىتىدۇ.

[217] بۈگۈنكى بەندە بابا دەرياسى، ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا.

[218] 23 ـ باب 63 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[219] شىستان يەنى خىرمەند دەرياسى ۋادىسى ئويمانلىقى.

[220] 3 ـ باب 24 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[221] بۈگۈنكى مۇرغاب دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[222] 23 ـ باب 36 ـ پاراگرافقا قاراڭ؛ بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر ناملىرىنى 23 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[223] سىغلۇھ دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[224] ماند دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[225] بۈگۈنكى كاۋار.

[226] 29 ـ باب 8 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[227] تاۋاج ۋە گاناۋ ھەققىدە 29 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[228] شور دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[229] ئاپتور بۇ پاراگرافتا سىرىن دەرياسى بىلەن تاب (tab) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنى قوشۇلۇپ كېتىدىغان قىلىپ بايان قىلغان. شۇڭلاشقا بەزى جايلار ئارىلىشىپ كەتكەن.

[230] بۈگۈنكى پۇلۋار (Pulvar) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىن كۇر دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ.

[231] بۈگۈنكى زۆھرى دەرياسى.

[232] 29 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[233] ئىستاكھىر بۇ دەريانى ماسىن (Masin) دەرياسى دەپ ئاتىغان.

[234] 37 ـ، 39 ـ پاراگرافقىچە شۇشتال سۇ سىستېمىسى بايان قىلىنغان. يەنى بۈگۈنكى كالۇڭ دەرياسى، 37 ـ پاراگرافتا بۇ دەريانىڭ باش ئېقىنى بايان قىلىنغان.

[235] بۇ شەھەر ئاۋازنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر ناملىرىنى 30 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[236] كالۇڭ دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىر قانال.

[237] ئاپتور بۇ پاراگرافتا جارراخى (jarrahi) قانىلى بىلەن كالۇڭ دەرياسىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن.

[238] يەنى سۇسا دەرياسى، بۈگۈنكى ماۋۇر دەرياسىنىڭ ئاتىلىشى.

[239] 30 ـ باب 60 ـ پاراگرافقا قاراڭ: B. dhushavar 30 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[240] 41 ـ، 42 ـ، 43 ـ پاراگرافتا بايان قىلىنغان ئۈچ دەريا ئارىلىشىپ كەتكەن. راس (BAS) دەرياسى ئېھتىمال ئىسمۇ دەرياسى بولۇشى مۇمكىن.

[241] ئاپتورنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇ يەردە ئېرتىش دەرياسىنى كۆرسىتىشى كېرەك. ئاپتور خاتا ھالدا بۇ دەريا بىلەن ۋولگا دەرياسى قوشۇلىدۇ دەپ قارىغان.

[242] ۋولگا (ئىدىل) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ باش ئېقىمى كاما دەرياسى.

[243] بۇ دەريا ياكى ۋولگا دەرياسى بىلەن كاما دەرياسى قوشۇلىدىغان جاينىڭ يۇقىرىسىدىكى ۋولگا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى ياكى دون دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[244] ئېھتىمال بۇ دەريا دوناي دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، شۇنداقلا شەرقىي ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى باشقا دەريا ئېقىنلىرىنىمۇ كۆرسىتىشى مۇمكىن.

[245] يەنى ئامىر تاغ تىزمىسى (Amid). بۈگۈنكى توروس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[246] بۇ پاراگرافتىكى باشقا يەر ناملىرىنى 33 ـ باب بىلەن 34 ـ بابتىكى باشقا مەلۇماتلاردىن كۆرۈۋېلىڭ.

[247] تىگرىس دەرياسى بىلەن ئېفرات دەرياسى ئارىلىقىدا قەدىمىي قاناللار ناھايىتىمۇ كۆپ، شۇڭلاشقا بۇ ئىككى دەريا كۆپ قېتىم ئېقىن ئۆزگەرتكەن. بۇ قاناللارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس، «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» رىمىتىنى، ماجيەن 1979 ـ يىل تەرجىمىسى، 409 ـ 411 ـ بەتلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇرا قانىلى باسرادىن شەرقىي جەنۇبقىچە سوزۇلىدىكەن.

[248] 34 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلارغا قاراڭ.

[249] 33 ـ باب 29 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[250] 33 ـ باب 29 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[251] بۈگۈنكى ئىچكى توروس تاغ تىزمىسىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ پاراگرافتا، ئاپتور ئېفرات دەرياسىنىڭ غەربىدىكى تارماق ئېقىنىنى ئۇنىڭغا ئاساسىي ئېقىنى قىلىپ قويغان.

[252] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 33 ـ، 34 ـ بابتىكى مەلۇماتلاردىن كۆرۈڭ.

[253] «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى» غا ئاساسلانغاندا، بۇ قانال مەنسۇرنىڭ تۇغقىنى ئىسانىڭ نامىدا ئاتالغان بولۇپ، ئۇ قايتىدىن بۇ قانالنى قازغان.

[254] بۇ قانال مەيداننىڭ ئۇستۈنكى تەرىپىدە تىگرىس دەرياسىغا قويۇلىدۇ.

[255] بۈگۈنكى ئىراقنىڭ مەركىزىدىكى بىر ئۆلكە، كەربالا شەھىرى كۇفەنىڭ غەربىي شىمالى تەخمىنەن 25 ئىنگلىز مىللى كېلىدىغان جايدا، شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بىر مۇقەددەس شەھىرى، ھۈسەيىننىڭ قەبرىستانلىقى، قەدىمقى ۋاقىتلاردا بىر گۈللەنگەن سودا مەركىزى ئىدى.

[256] 33 ـ باب 25 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[257] گۇرگان دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق ئاپتور گۇرگان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن ئاتلاغ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويغان.

[258] يەنى غۇزجادا (胡江) دەرياسى، 23 ـ باب 8 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[259] 32 ـ باب 5 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[260] بۈگۈنكى تىجىن دەرياسى (Tijin) .

[261] 32 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلىرىغا قاراڭ.

[262] بۈگۈنكى بابۇل دەرياسى (Babol) .

[263] 32 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[264] ھارازپېن (Harazpen) دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

[265] يەنى لارىزتېغى (lariz) .

[266] بۇ يەردە ئىران كۇردىستاندىكى قىزىل ئۆزەن دەرياسىنى كۆزدە تۇتۇۋاتسا كېرەك.

[267] ئاراكىس دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئاراس دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ.

[268] 35 ـ باب 7 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[269] بۈگۈنكى كۇرا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى چېگراسى ئىچىگە جايلاشقان.

[270] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا 36 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[271] خادرىمات دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ (Hadramat) .

[272] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 37 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[273] 59 ـ، 61 ـ پاراگرافلاردا ۋىزانتىيە چېگراسىدىكى چوڭ دەريالا سۆزلەنگەن.

[274] قەدىمكى زېمىننىڭ بىر ئۆلكىسى كىچىك ئاسىيانىڭ شىمالىدا قارا دېڭىز قىرغىقىدا. 58 ـ، 61 ـ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 42 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[275] ئېھتىمال ساكارىيە دەرياسىنىڭ بىر تارمىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. بۈگۈنكى پورسۇق دەرياسى ياكى بولسا، تەخمىنەن غەرب تەرەپتىكى بىر دەريا.

[276] ساكارىيە دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەنقەرەنىڭ غەربىدىكى بىر دەريا.

[277] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرى توغرىسىدا 39 ـ بابتىن كۆرۈڭ. ماكارىت (Maquart) نىل دەرياسى نۇبا ئېلىدىن (Naba) باشلىنىدۇ دەپ قارايدۇ. جەھانى كامارىدىن باشلىنىدۇ دەپ قارايدۇ.

[278] بۇ نۇۋىيا پادىشاھىنىڭ ئاتىلىشى ئۇنىڭ پايتەختى خارتۇم (Khartum) ئەتراپىدىكى ئالۋا ئۆلكىسى (HIWa) .

[279] نى دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. بىراق ئاتبارا دەرياسىنى كۆرسەتمەيدۇ.

[280] نىل دەرياسىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى بىر قانالنى كۆرسىتىدۇ.

[281] ئېھتىمال بۇلغارىيە چېگراسى مارچا دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[282] ئىسپانىيە چېگراسى ئىچىدىكى تاھو دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[283] بۇ پاراگرافتىكى يەر ناملىرىنى 41 ـ بابتىن كۆرۈڭ.

[284] ئېھتىمال بالاكا دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

[285] بۇچۆلنىڭ ئورنى نامەلۇم.

[286] بۇ «شەرقى ئەل ئاتىن فىل، باقىل تېغى» بولسا كېرەك.

[287] ئېھتىمال جۇڭگودىكى موڭغۇل قۇملۇقىنى كۆرسەتسە كېرەك.

[288] خۇاڭخې دەرياسىنى كۆرسەتسە كېرەك. 6 ـ باب 3 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[289] قاتۇم (kuthum, katham) بولۇشى كېرەك. يەنى 9 ـ باب 20 ـ پاراگرافتىكى خاتۇم. ۋاساز يەنى 9 ـ باب 21 ـ پاراگرافتىكى ساۋنىڭ (Savnik)، 9 ـ باب 21 ـ، 22 ـ پاراگرافلاردىكى ئىزاھاتقا قاراڭ.

[290] مىنورسكىي بۇ يەردە گەنسۇ بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان.

[291] لوپنۇرنى كۆرسىتىدۇ.

[292] بۇ پاراگرافتا تارىم قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق بايان قىلغاندا ئورنى خاتا بولۇپ قالغان. تىبەت ئۇنىڭ جەنۇبىغا جايلىشىشى كېرەك. سىندۇنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلىشىشى كېرەك. ماۋەرائۇننەھر ئۇنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلىشىشى كېرەك.

[293] بۇ يەردە ھىندى ئويمانلىقىنىڭ يۇقىرى قىسمىنى كۆرسىتىدۇ.

[294] مىنورسكىي بۇ يەردە ھىندى تاغ تىزمىسى بىلەن شەرقتىن تارتىپ گېشۋار دەرياسىنىڭ ئاخىرىغىچىلىك بولغان كارناتىق ئويمانلىقىنى (پەسلىكى) كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان. بۈگۈنكى مادىراستى بىلەن ئەندىرانىڭ بىر قىسمى.

[295] موكران چۆلىنى كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى ئىران، پاكىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بىر رايون.

[296] بۇ تاغ كېرمان چېگراسى ئىچىدە. 5 ـ باب 10 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[297] پارسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى چۆللۈكنى كۆرسىتىدۇ. يەنى كاۋىر قۇملۇقى بىلەن لۇت قۇملۇقى، بىراق ئاپتور بۇ يەردە ئورنىنى خاتا يېزىپ قويغان. بۇ يەردىكى ئاپتورنىڭ شەرقتە دېگىنى جەنۇبتا، جەنۇبتا، دېگىنى غەربتە، غەربتە دېگىنى غەربىي شىمالدا بولۇشى كېرەك.

[298] Kah. kargs تېغى بۇ تاغ كاسان ئەتراپىدا.

[299] كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىنى كۆرسىتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىياسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى ئەتراپىدىكى بىر چوڭ قۇملۇق بەلۈپغى. بىراق ئاپتور شەرقتە دېگىنى جەنۇبتا، ئۇنىڭ جەنۇبىدا دېگىنى غەربىي جەنۇبىدا، ئۇنىڭ غەربىدە دېگىنى غەربىي شىمالدا بولۇشى كېرەك. بۇ يەردە ئاپتور «شىمالدىكى ئامۇ دەرياسى» دېگەن، بۇ گۇمانلىقتەك قىلىدۇ.

[300] سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇق بەلۈپغىنى كۆرسىتىدۇ.

[301] بۇ ئىككى شەھەر بىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان. 26 ـ باب 27 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[302] ئەرەب قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[303] جىددا بىلەن جار توغرىسىدا 37 ـ باب 20، 21 ـ پاراگرافلارغا قاراڭ.

[304] مۇئەن، سالامىيا، تادمۇر، كۇناسرا توغرىسىدا 38 ـ باب 17 ـ، 18 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[305] ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدۇ. ئەھكاف قۇملۇقى بولسا شىمالدىكى ئىچكى فىند قۇملۇقى بىلەن مەنداش.

[306] نىل دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى بىلەن قىزىل دېڭىز ئارىلىقىدىكى ئەرەب قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق روشەنكى، ئاپتور ئورنىنى خاتا قىلىپ قويغان.

[307] بۇجىيا قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى ئەرەب قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆۋىيا قۇملۇقى.

[308] 38 ـ باب 15 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[309] سىناي يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقنى كۆرسەتسە كېرەك.

[310] 40 ـ باب 3 ـ پاراگرافقا قاراڭ.

[311] مىنورسكىي بۇ ئىندىكسكە ئىزاھات بېرىپ، تارا بولۇش سۇرىيە چېگراسى ئىچىدە، بۇ گۇمانلىقتەك قىلىدۇ، دەيدۇ.

[312] سەھرايى كەبىر قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[313] 40 ـ باب 14 ـ پاراگرافقا قاراڭ. قۇملۇقنىڭ نامى بىلەن 6 ـ باب 63 ـ پاراگرافتىكى دەريا نامى ئوخشاش.

(تېكىست قىسمى ۋاڭ جىلەي ئەپەندىنىڭ ئىنگلىزچىدىن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىندى).